

אורחות חיים

המצאת טקסים יהודיים: טקסי חתונה ולוויה לא אורתודוקסיים בישראל

אנה פרשיצקי

מבוא

בצד השליטה של הממסד הרבני האורתודוקסי על טקסי מעגל החיים של היהודים בישראל, כגון חתונה ולוויה, נפוצים היום בקרב הציבור הישראלי החילוני טקסים לא אורתודוקסיים מסוגים שונים, ומתרבים הגופים העוסקים בעיצובם, בעריכתם ובהנחייתם. אפשר אף לטעון שטקסים אלה, המכונים 'טקסים אלטרנטיביים', נעשים אפנה חדשה ומקובלת בקרב המעמד הבינוני-גבוה של הישראלים החילונים.¹ כל טקס השונה מזה האורתודוקסי ונערך ללא הכרתם של הרבנות ושל משרד הפנים – במקרה של חתונה – או טקס לוויה שלא באמצעות חברת קדישא, מוגדר במחקר זה 'אלטרנטיבי', כלומר הוא חלופה לטקס האורתודוקסי ומערער עליו, אך במובן זה גם מתייחס אליו, מבקר אותו ומשנה אותו. המסורת היהודית הליטורגית היא מערכת התייחסות חשובה לטקסים הלא אורתודוקסיים החדשים, הנשענים בדרכים שונות על מאגרי הסמלים והטקסים היהודיים המסורתיים, לעתים מתוך ההכרה בהיותם המורשת התרבותית של העם היהודי.

טקס אלטרנטיבי בישראל הוא תופעה מגוונת ביותר, ומקורותיו הרעיוניים שואבים לפחות משישה יסודות המתערבבים יחד במציאות: יהדות ליברלית, כפי שבאה לידי ביטוי למשל בתנועה הרפורמית; חזרה ל'ארון הספרים היהודי' של הציבור החילוני, המכונה גם ההתחדשות היהודית; התנועה הקיבוצית; מגמה שאפשר לכנותה 'אזרחית' והיא קשורה

1 דוברין במחקרה משנת 2006 הצביעה על הנטייה הגוברת של ישראלים להינשא בנישואים אזרחיים בחוץ-לארץ שמתקיימת הן בקרב העולים מברית המועצות לשעבר והן בקרב יהודים ילידי ישראל. לפירוט ראו: נורית דוברין, 'נישואים של ישראלים בחוץ-לארץ וחלקם של עולי ברית המועצות לשעבר בתופעה', מגמות, מד (6) (2006), עמ' 477-506. במיוחד מעניינת התופעה של ידוענים שעוסקים בהנחיית טקסי חתונה אלטרנטיביים בישראל, כגון אברי גלעד ויאיר לפיד, ורבים אחרים, שמבססים את סמכותם על יסוד תקשורתי. נתונים אלה מצביעים על כך שתופעת הטקסים הלא אורתודוקסיים אינה תופעה אזוטרית ושולית אלא נעשית תופעה מקובלת ואף אפנתית.

למשל לעריכת טקסי נישואים אזרחיים; תנועות העידן החדש, הקשורות לעריכת טקסים רוחניים ומיסטיים מסוגים שונים; ותנועת ההומואים והלסביות. בהקשר זה ראוי לציין ששורשיה העמוקים של הטקסיות החדשה טמונים בתנועה הקיבוצית בישראל וביהדות הליברלית באירופה ובארצות הברית.

עיצובה של מערכת תרבותית טקסית חדשה, שנועדה לשמש מסד סמלי של ישראלים חילוניים בנקודות מפנה החשובות בחייהם, עשויה ללמד רבות על השינויים החלים בחברה הישראלית כיום. השאלה היא איך הישראלים החילוניים, שדחו את הטקס האורתודוקסי, חוגגים את טקס נישואיהם ואיך הם מציינים את קבורת יקיריהם? אחת השאלות המרכזיות במאמר זה היא באיזו מידה הטקסים החדשים מקיימים זיקה לטקס היהודי אורתודוקסי? מה אפשר ללמוד על הזהות של הציבור הישראלי החילוני הבוחר בטקסים החדשים, המנוהלים שלא לפי כללי ההלכה האורתודוקסית?

מטרתי במאמר זה היא להצביע על המאפיינים המרכזיים של טקסי חתונה ולווייה לא אורתודוקסיים בישראל. אציע לראות בהם סוג חדש של פולחן פוסט-חילוני ופוסט-מודרני, המשלב בתוכו, ללא קושי או סתירה, רכיבים המזוהים עם קטגוריות העל של דת וחילוניות מצד אחד, ורכיבי הזהות הקולקטיבית עם האישית מצד אחר, ולא החלפה של האחת באחרת. טענתי שההכלאות המגוונות של תפילות דתיות ופנייה לאל עם רכיבים חסרי גוון דתי, או אף כאלה הנתפסים כבעלי גוון אנטי-דתי מובהק, כגון קדיש חילוני, הם מהמאפיינים המרכזיים של אירועים אלה.

הדברים המובאים במאמר לא נדונו בעיבודים הקודמים של עבודת השדה שלי על טקסי חתונה אלטרנטיביים. במאמרי הקודמים התמקדתי במאפיין מרכזי אחר – תהליך האינדיבידואליזציה וביטוי הזהות האישית של המתחתנים בטקסים אלה,² ואילו כאן ארחיב את הדיון בטקסים אלטרנטיביים גם למקרים של טקסי לוויה ואבחן אותם מפרספקטיבה אחרת של שילוב בין דתיות לחילוניות. ראוי להמשיך את המחקר על טקסי מעגל החיים האלטרנטיביים בישראל ולבחון טקסים נוספים, כגון לידה ובר מצווה או בת מצווה לא אורתודוקסיים, שלא נבחנו במחקר זה.

אפתח בסקירה תאורטית רחבה של הפרדיגמות לניתוח הטקס באנתרופולוגיה ובסוציולוגיה. הסקירה התאורטית מסתיימת בהצגת פרספקטיבה פוסט-חילונית במדעי החברה, ובייחוד בהקשר של ניתוח החברה בישראל, שהיא בסיס תאורטי למחקר זה.

2 אנה פרשיצקי, 'הבניית זיכרון קולקטיבי בזירת טקסי נישואין יהודיים אורתודוקסיים ואלטרנטיביים', מגמות, מח 1 (2011), עמ' 86-108; הנ"ל, 'מרב לחבר ולידוען: סמכותם של מנחי טקסי חתונה אלטרנטיביים בציבור הישראלי חילוני', מגמות, מח 1 (2013), עמ' 28-58.

רקע תאורטי

שתי פרדיגמות לניתוח הטקס: שקיעת הטקסיות בחברה בת זמננו או הופעת טקסיות חדשה

שקיעת הטקס

מראשית האנתרופולוגיה, חקר הטקס הוא אחד הנושאים הקלאסיים והמרכזיים ביותר בתחום. חוקרים התחבטו בשאלת חשיבותו ומקומו של הטקס בחברה המודרנית של ימינו, לעומת הנהוג בחברות פשוטות, ופיתחו תאוריות שונות, שלכולן פרדיגמה משותפת, הטוענת לקיומה של תפיסה 'טהורה' ו'טבעית' של הטקס בחברה המסורתית וירידת חשיבותו, מקומו ומשמעותו בחברה המודרנית. חוקרים הדוגלים בהנחה זו מרחיקים לכת ואומרים שהטקס 'מת' בחברה המודרנית.³

כחלק מפרדיגמה זו התלבטו ויקטור טרנר ומקס גלקמן, שני אנתרופולוגים הנודעים בזכות מחקרם על החברה השבטית, באותה שאלה והגיעו למסקנות דומות. גלקמן עסק בסוגיה של ירידת ה'ריטואליזציה' בחברה המודרנית.⁴ אמנם קיימים היום טקסי מעבר, כמו חתונות או לוויות, אך לדעתו, הם אינם כוללים את הרעיון שביצועם יפעל בצורה מיסטית לטובתם של המבצעים, ולכן יש לראות בהם 'צרמוניות' ולא טקסים. טרנר, בעיסוקו בשאלת ירידת הטקסיות בחברה בת זמננו, טען שבחברות שבטיות הטקס מערב את כל חברי הקבוצה, לעומת חברות שמתקיימים בהן תנאים של פלורליזם דתי, ובשל כך תחום הדת נעשה עניין של בחירה אישית, מעין סופרמרקט של סחורות דתיות. בחברה המודרנית מתרחש תהליך של מעבר הטקס מעולם העבודה לעולם הפנאי, ממחויבות טקסית הכוללת את כל חברי הקבוצה לבחירה אישית הנתונה בידי היחיד.

יורגן הברמס התמודד עם שאלת הטקסיות בחברה המודרנית בדרך שונה.⁵ לדבריו, חשיבותו של הטקס כאמצעי להעברת המשמעות פחתה בהווה לעומת חשיבותו בעבר. בגלל תהליך מתמיד של רציונליזציית התקשורת, הטקס נאלץ לפנות את מקומו למעשה תקשורתי רציונלי. היכולת התקשורתית של הטקס מתבססת על מחווה טקסית יותר מאשר על ההסכמה הרציונלית, והיא נועדה דווקא לתחום של הלכידות החברתית, שאיבדה את משמעותה בחברה המודרנית. ההיגיון והשיח הרציונלי תפסו את מקומו של הטקס.

3 ראו למשל את הויזינגה, שנושא הטקס אצלו עולה מתוך דיונו בתופעת המשחק. לדבריו, מהמאה ה-19 וכמעט בכל גילוייה של התרבות, נדחק הממד של המשחק לקרן זווית. יוהאן הויזינגה, האדם המשחק, ירושלים 1984.

באופן דומה, הבחין באכטין בתהליך שקיעתם של החגיגה ושל הקרנבל בחברה המודרנית – Michael Bakhtin, *Rabelais and his World*, Cambridge 1968

4 Max Gluckman (ed.), *Essays on the Ritual of Social Relations*, Manchester 1961; Victor Turner, 'Variations on a Theme of Liminality', in: Sally Moore and Barbara Myerhoff (eds.), *Secular Ritual*, Amsterdam 1977, pp. 36-52

5 Jurgen Habermas, *The Theory of Communicative Action (2)*, Boston 1987

קטריין פיקסטוק הצביעה על דחיית הליטורגיה כמאפיין של המודרניות.⁶ לדבריה, החילון הוא תנאי להופעת הקפיטליזם, הביורוקרטיה והסדר הטכנולוגי. במדינות מודרניות התפתחה מציאות אנטי-ליטורגית, שהטקס איננו מכוון בה ואיננו מגביל את חיי הפרט ואת חיי הכלל.

בקרב החוקרים אין תמימות דעים בנוגע להגדרת החברה המערבית בסוף מאה ה-20 ותחילת המאה ה-21. כמה מהם מגדירים אותה 'חברה מודרנית', וכמה מהם מצביעים על הופעתו של סדר חברתי חדש בסוף המאה ה-20 – הפוסט-מודרניות. לפי הוויכוח בשאלת המודרניזם והפוסט-מודרניזם, בעידן הפוסט-מודרני הוחלפו הנחות בסיסיות של המודרניות בהנחות ובתפיסות חדשות. בין השינויים המרכזיים החוקרים מציינים: היעדר מטא-נרטיב, ערעור מעמדה וכוחה של השפה וגם עליית כוחם של אמצעי תקשורת, שהופכים את חיינו להדמיה.⁷ לכן, להבדיל מהחוקרים שהזכרנו עד כה, המדברים על החברה המודרנית, אפשר לראות קבוצה אחרת של סוציולוגים ופילוסופים של החברה הפוסט-מודרנית. אכן, כמה מרעיונותיהם של החוקרים ה'מודרניסטים' (המכנים את הסדר החברתי העכשווי 'מודרני') עשויים להיחשב רעיונות פוסט-מודרניים.⁸ המשותף לכל החוקרים האלה, אם כי במידות שונות, הוא תחושת ייאוש וראייה פסימית של המצב המודרני או הפוסט-מודרני ובשל כך עמדתם ביקורתית. החוקרים עוסקים בתחומים שונים ומשתמשים במונחים תאורטיים נבדלים, אבל כולם מתכוננים בראייה דיכטומית וסבורים שהסתיים תור הזהב של העבר ובמקומו הופיע עידן מנוכר וריק, ללא משחק, חגיגות, טקסיות ושותפות אמתית.

הפרדיגמה החדשה לניתוח הטקס העובדה שבניית טקסים ממלכתיים מצד אחד והמצאת טקסים אישיים מצד אחר נעשית נפוצה יותר ויותר בחברה בת זמננו עוררה בקרב חוקרים אחרים את הצורך לייצר מערכת מושגים חלופית אשר תסייע בניתוח התופעה ובהתמודדות עם המציאות החדשה. אפשר לכנות מערכת זו 'הפרדיגמה החדשה של הטקס', והיא תהיה הבסיס התאורטי של מאמר זה. הנחת היסוד של חשיבה זו היא שגם בחברה המתועשת, המודרנית או הפוסט-מודרנית, קיימים טקסים רבים, חשובים לא פחות מאשר בחברה המסורתית.⁹ במילים אחרות, בחברה

6 Catherine Pickstock, 'Liturgy and Modernity', *Telos*, 113 (1998), pp. 19-40
7 למשל: Jean Baudrillard, *Simulations*, New York 1983; Idem, *Symbolic Exchange and Death*, London 1983; Jean Lyotard, *The Postmodern Condition: a Report on Knowledge*, Minneapolis 1984; Richard Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Oxford 1980
8 למשל: דוד גורביץ', פוסט מודרניזם: תרבות וספרות בסוף המאה ה-20, תל אביב 1998, מציג את 'האדם המשחק' של הויזינגה, 'הקרנבל' של באכטין, 'הביצועים התרבותיים' של טרנר ו'חברת הראווה' של דבור, כנושאי הפוסט-מודרניות וכמבשריה.
9 Robert Bocoock, *Ritual in Industrial Society: A Sociological Analysis of Ritualism in Modern England*, London 1974

בת זמננו לא חלה ירידת הטקסיות, אלא שהטקסיות משנה את פניה. את מקומם של הטקסים הדתיים תופסים טקסים אזרחיים, פוליטיים, ספורטיביים, אסתטיים ואישיים.¹⁰ במסגרת זו גיבשו החוקרים את המונח 'טקס חילוני'.¹¹ לטענתם, באנתרופולוגיה הקלאסית התבססה ההנחה שהטקסים מתייחסים אך ורק לפעולות דתיות ומגוון מכיוון שלרוב הצטמצם המחקר לחברות מסורתיות, שהיי הדת והקדושה השתלבו בהן בחיי היום-יום. אך אם נאפיין את התכונה המהותית של הקדושה כוודאות וחוסר עוררין, ההתייחסות לקדוש עשויה להיות גם בהקשר חילוני. חוקרים אלה הגדירו את הטקס החילוני כקשור לאידאולוגיה, בעל משמעות אימננטית, היגיון של העולם הזה בלבד ויעילות תפעולית הניתנת להסבר על ידי תוצאות אמפיריות.

מונח נוסף שפיתחו החוקרים בהקשר של הטקסיות החדשה הוא 'צרמוניית הגדרה' או 'טקס הגדרה אישי', המתייחסים לאירועים לא רשמיים, חד-פעמיים, המבוצעים על ידי קבוצות 'בלתי נראות', העומדות בשולי החברה, מנסות להגדיר את זהותן בצורה דרמטית ולהציגה בציבור ועל ידי כך להיות נראות ומוכרות בחברה הסובבת.¹²

גם אנתוני גידנס עסק בשינויים המתרחשים בטקס בהקשר האישי של האדם. הוא טען שהחברה המודרנית נבדלת מהחברה המסורתית לא בחסרונם של טקסים, כפי שאפשר לחשוב, אלא בכך שאותם מעברים טקסיים מלווים במסלול רפלקסיבי של מימוש עצמי.¹³ טקס הוא היום אמצעי לחיפוש ולביטוי עצמי. לכן עיצוב והמצאה של טקסים אישיים חדשים ואלטרנטיביים כה נפוצים בתקופה זו. הפיכת טקס מעבר לכלי ולאמצעי לביטוי עצמי היא חלק מהמודרנה המאוחרת.

התפתחות חשובה נוספת בתחום הטקסים היא בהקשר של הרוחניות החדשה, שהיא הרוחניות שמחוץ לדת הממסדית.¹⁴ רוחניות זו מאופיינת במשא ומתן ובחיפוש, שקשורים בהגדרת הזהות האישית. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בטקסיות של העידן החדש המשולבת בתרבות הצריכה. חסידי העידן החדש מחפשים משמעות רוחנית, ובוחרים פרקטיקות טקסיות חדשות באמצעות הצריכה.¹⁵

10 על השינויים בטקסיות המודרנית ראו: Peter Burke, *The Historical Anthropology of Early* Italy, Cambridge 1987. ניסן רובין, כרמלה שמילוביץ ומאירה וייס, 'השמן והרוח: טקסי הגדרה אישיים של שינוי זהות אצל שמנים שרוו לאחר ניתוח לקיצור הקיבה', מגמות, לו (1994), עמ' 5-19; ניסן רובין ודרורה פאר, 'טקסי פרישה מצה"ל – טקסים רשמיים וטקסים פרטיים', מגמות, מ (1999), עמ' 103-130.

11 Sally Moore and Barbara G. Myerhoff, *Secular Ritual*, Assen and Amsterdam 1977
 12 רובין, שמילוביץ ווייס, לעיל הערה 10, עמ' 5-19; Barbara Myerhoff, 'Life, not Death in Venice: Its Seconds Life', in: H. E. Goldberg (ed.), *Judaism Viewed from Within and Without*, New York 1987, pp. 143-169

13 Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity*, California 1991

14 Robert Wuthnow, *After Heaven: Spirituality in America since 1950s*, California 1998

15 על הקשר בין העידן החדש ובין צריכה כחלק מן השמאניזם האינדיאני באמריקה ראו: Lisa Alfred, 'Plastic Shamans and Astro turf Sun Dances', *American Indian Quarterly*, 24(3) (2000), pp. 329-352. על תנועת העידן החדש בישראל ראו: ערו תבורי, לרקוד בשדה קוצים, תל אביב 2007.

היבט נוסף של הטקסיות החדשה, שהוא פועל יוצא מן ההיבטים המוזכרים מעלה, הוא המצאת טקסים ויחס פעיל לטקס. היום ישנה לגיטימציה גוברת לתופעה זו. אנשים ממציאים טקסים ומודעים לכך. מבצעי הטקס הופכים ליוצרי. החוקרים אף קוראים לאנשים להשתחרר מ'המומחים', ליזום ולעצב טקסים שיענו על צורכיהם האישיים, להיות היוצרים של סיפור חייהם.¹⁶ ברוב המקרים של המצאת טקסים בזמננו או פירושם מחדש נוצרת 'פרדיגמה חדשה של הטקס', שבהדרגה תופסת את מקומן של הנחות שניצבו במשך שנים. במודל החדש, הטקס הוא בעיקר אמצעי לביטוי עצמי, סוג חדש של שפה.¹⁷ לבסוף, אחת ההתפתחויות המרכזיות והאקטואליות ביותר של הטקסיות החדשה טמונה בהשפעת הפמיניזם, הבאה לידי ביטוי בין השאר בכניסתן של נשים לטקסים המובלים והנשלטים על ידי גברים, התנגדות אקטיבית של נשים בדתות שמרניות, פעלתנות טקסית של נשים, יצירת טקסיות נשית, ושינוי מעמד הנשים בטקסים השונים.¹⁸ אם כן, כל החוקרים שהזכרתי לעיל טוענים כי בחברה בת זמננו קיים סוג חדש של טקס, שמאפייניו הם טקסיות שאינה בהכרח דתית כמובן המסורת, אלא חילונית-קדושה כמובן של קיום קדושה בהקשר של מדינת לאום חילונית, או רוחנית כמובן של קיום הרוחניות שפורצת את גבולותיה של הדת הממסדית; טקסיות אישית – שהיא זירה ובמה להגדרת הזהות האישית של האדם והיא חלק מתהליך של מימוש עצמי; טקסיות פעילה ויזומה – המאפשרת בחירה חופשית ועמדה פעילה בנוגע לטקס – אנשים ממציאים טקסים ועורכים פעולות טקסיות לפי רצונם; ולבסוף טקסיות שאפשר להגדירה 'נשית יותר', המעניקה תפקיד אקטיבי לאישה בזירת הטקס או אף עוסקת בחוויות נשיות ייחודיות. כאמור, התהליך שיתואר כאן – יצירה של טקסי מחזור החיים אלטרנטיביים – אינו נחלת החברה הישראלית לברכה. בחברה המערבית כולה מתרחש בעשרות השנים האחרונות תהליך של המצאת טקסים שמלווה בהפצת ספרות הדרכה עממית ומקצועית, המעודדת פעלתנות טקסית.¹⁹

16 על היחס הפעיל לטקס ראו: Barbara Myerhoff, 'Rites of Passage: Process and Paradox', in: Victor Turner (ed.), *Celebration*, Washington 1982, pp. 109-135; Ronald Grimes, *Deeply into the Bone: Re-Inventing Rites of Passage*, Berkeley 2000; Vanessa Ochs, *Inventing Jewish Rituals*, Philadelphia 2007

17 Catherine Bell, *Ritual: Perspectives and Dimensions*, New York, p. 241

18 על השפעת הפמיניזם על שינוי מעמד האישה בטקסים החדשים ופעלתנות טקסית של נשים, ראו: עירית קורן, 'הרי אתה מחודש לי', ירושלים 2011; Dalia Marx, 'Influences of the Feminist Movement on Jewish Liturgy: The case of Israeli Reform Prayer', *Sociological Papers*, 14 (2009), pp. 67-81; Susan Roll, Annette Esser & Brigitte Enzner-Probst with Charlotte Methuen & Angela Berlis, *Women, Ritual and Liturgy*, Peters, Leuven, Sterling, Virginia 2001

19 קיימת ספרות הדרכה המנחה ומעודדת אנשים ליצור טקסים בהתאם לרצונם. מבין הספרים הבולטים בתחום בארץ אפשר להזכיר את אלה: דב איכנולד (עורך), ימי אדם: טקסי חיים יהודיים, תל אביב 2007; רוחמה וויס-גולדמן ויוכי ברנדס, לרקוד על כמה חתונות: המדריך השלם

כחלק מן הפרדיגמה החדשה לניתוח הטקס, אני בוחנת במאמר את מאפייניו של הטקס החדש, תוך כדי התייחסות לטקסי חתונה והלוויה לא אורתודוקסיים, המכונים כאן, כאמור, 'טקסים אלטרנטיביים', כפי שהם מתקיימים בחברה הישראלית של ימינו. הם מנותחים במאמר מפרספקטיבה פוסט-חילונית ופוסט-מודרנית ובוחנת את זיקתם לטקס היהודי האורתודוקסי.²⁰

פרספקטיבה פוסט-חילונית

בעשורים האחרונים נפוצה במדעי החברה פרספקטיבה פוסט-חילונית, המערערת את הנחות היסוד של תזת החילון, שהסברה העומדת בבסיסה היא כי חילון הוא תהליך לינארי שיחליף את הדת.²¹ לפי הפרספקטיבה הפוסט-חילונית, דת וחילון משולבים ותלויים זה בזה, ולמעשה מתרחשות הכלאות מורכבות בין דתיות לחילונית ולא החלפה של אחת באחרת. לאחרונה נוסח מתווה פוסט-חילוני לחקר החברה בישראל²² ואף פורסמו מחקרים על תופעות חדשות בישראל, כגון בתי מדרש ובתי תפילה חילוניים, הניו-איג'י הישראלי ותנועת ההתחדשות היהודית.²³ אחת הטענות העולות ממחקרים אלו היא ערעור ההבחנה

לרישום הנישואים ולעריכת טקסי נישואים אלטרנטיביים, ירושלים 1996; אורנה פילץ (עורכת), לקראת כלולות, תל אביב 1999. שני ספרים בולטים באנגלית שמטרתם המוצהרת היא לתאר ולעודד המצאת טקסים – אחד של האנתרופולוג האמריקאי גרימס, והאחר של חוקרת הדתות ועורכת הטקסים יהודית אמריקנית אוכס: Ochs, *Inventing Jewish Rituals*, Philadelphia 2007; Ronald Grimes, *Deeply into the Bone: Re-Inventing Rites of Passage*, California L. C., Mahdi, N. G., Christopher & M. Meade (eds.): באנגלית: 2000. ספרי הדרכה נוספים באנגלית: L. C. Mahdi, S. Foster & M. Little (eds.), *Betwixt and Between: Patterns of Masculine and Feminine Imitation*, La Salle 1987; R. Beck & S. B. Metrick, *The Art of Ritual*, Berkeley 1990. ספרים אלה מכילים הצעות ליצירתיות טקסית יהודית, נוצרית, מוסלמית, ניו-איג'ית וכדומה.

20 אין ביכולתי במאמר זה בהגדרות המורכבות של שני המונחים התאורטיים 'פוסט-חילון' ו'פוסט-מודרניזם'. לסקירה ולהצגת שלל משמעויותיהם ראו: יהודה שנהב, 'הזמנה למתווה פוסט-חילוני לחקר החברה בישראל', סוציולוגיה ישראלית, י (1) (2008), עמ' 161-188; Margaret Rose, *The Post-Modern & the Post-Industrial*, Cambridge 1996; גורביץ', פוסט מודרניזם.

21 למשל: Jose Casanova, *Public Religions in the Modern World*, Chicago and London 1994; Gregor McLennan, 'Towards Postsecular Sociology', *Sociology*, 41(5) (2007), pp. 857-870

22 שנהב, לעיל הערה 20, עמ' 161-188.

23 ראו למשל: רינה נאמן, 'תפילה תל-אביבית: בית תפילה ישראלי בתל-אביב', סוציולוגיה ישראלית, יב (2) (2011), עמ' 403-431; אדם קליין אורון ומריאנה רוח-מדבר, 'חילוני להלכה,

המצאת טקסים יהודיים

החדר-משמעת לכאורה בין חילונים לדתיים ופיתוח ההבנה בדבר מורכבותן של קטגוריות אלו, התלויות זו בזו תלות הדדית²⁴ והופעת קבוצת זהות דתית חדשה שאפשר לכנותה 'החילוניות הרליגיוזית'.²⁵

במאמר זה אני מציעה לבחון את הפרקטיקות הטקסיות החדשות של ישראלים חילונים בהקשר של חתונה ולווייה מפרספקטיבה פוסט-חילונית ולתרום בכך לשיח הביקורתי על אודות דתיים וחילונים בישראל.

לפי תזת החילון, בתהליך החילון בחברה המודרנית תפסו הטקסים החילוניים את מקומם של הטקסים הדתיים, ואילו לפי טענתי במאמר הזה היא כי הטקסים הפוסט-חילוניים והפוסט-מודרניים תופסים את מקומם של הטקסים הדתיים (כשחלק מהציבור החילוני בוחר ביצירת הטקסים החדשים במקום הטקסים האורתודוקסיים). עוד אפשר לטעון שבחברה הישראלית הטקסים החדשים מתקיימים בד בבד עם הטקסים הדתיים (הטקסים האלטרנטיביים בקרב הציבור החילוני נפוצים עם הטקסים הדתיים האורתודוקסיים בקרב ציבור זה, ובד בבד עם הטקסים הדתיים האורתודוקסיים בציבור הדתי).

שיטה

המחקר עוסק בטקסי חתונה והלווייה לא אורתודוקסיים על סוגיהם השונים, הנהוגים היום בקרב ישראלים חילונים, המוגדרים יהודים במוסדות המדינה, ואינו מתייחס לאירועים של העולים מחבר המדינות של שנות התשעים, חסרי דת, או אלה שאינם יהודים על פי ההלכה האורתודוקסית. כל אלה ראויים למחקר נפרד. מתוך צורך לצמצם את שדה המחקר התמקדתי רק בישראלים חילונים.

להבדיל מהטקס האורתודוקסי, שהוא בעל מבנה וסדר קבועים וקנוניים, לא קיים דפוס ממוסד של טקסים אלטרנטיביים, שהם מגוונים ביותר ומשתנים מאירוע לאירוע, בהתאם לעורך הטקס ולרצונם של המשתתפים, כגון בני הזוג המתחתנים ובני משפחתם או האבלים הקוברים את יקירם. למעשה, הגמישות, השוני והיעדר קנון הם המאפיינים המרכזיים של אירועים אלה. סוגי החתונות האלטרנטיביות, שנחקרו בעבודה זו הם חתונות של אנשי

רליגיוזי למעשה: יחס הניו-אייג' הישראלי להלכה', סוציולוגיה ישראלית, יב (1) (2010), עמ' 80-57; טליה שגיב ועדנה לומסקי-פרד, 'מהלכה למעשה: מאבק סמלי על הון תרבותי בבתי מדרש חילוניים', סוציולוגיה ישראלית, ח (2) (2007), עמ' 269-299; נעמה אזולאי ורחל ורצברגר, 'התחדשות יהודית במרחב חילוני בישראל: מתופעה לתנועה חברתית חדשה', פוליטיקה, 18 (2008), עמ' 141-172.

24 ראו לרוגמה: יוסי יונה ויהודה גודמן, מערבולת הזהויות – דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל. תל אביב וירושלים 2004; יעקב ידגר, המסורתית בישראל: מודרניות ללא חילון, ירושלים 2010.

25 למשמעות המונח ראו: אורון ורוח-מדר, לעיל הערה 23, עמ' 80-57.

התנועה הרפורמית;²⁶ 'מכון הטקסים החילוני';²⁷ מכון 'הווייה';²⁸ הקיבוצים; 'שער עורכי הטקסים היהודיים-חילוניים בישראל';²⁹ חתונות של ארגון 'המשפחה החדשה';³⁰ חתונות בהנחיית ידוענים, כגון דורית זילברמן, המכונה 'כוהנת אהבה', ואברי גלעד,³¹ ובהנחיית

26 מהו טקס חתונה רפורמי? לפי הסברו של הרב הרפורמי מאיר אזרי, החתונה הרפורמית נבדלת מן החתונה האורתודוקסית בכמה עניינים: 'הטקס נערך מתחת לחופה וכולל את כל רכיבי הטקס המסורתי: ברכות אירוסים, קידושים, כתובה ושבע הברכות. אך לצדן בא הייחוד – הכתובה כתובה בעברית ומציגה זוג שוויוני ולא את האישה כקניין. בטקס תשתתף האישה באופן שוויוני ותעניק טבעת לבן הזוג ותאמר מילות קידושים; עדי הקיום של הטקס יהיו גברים ונשים. נשים אינן פסולות לעדות. החתן והכלה יחתמו על הכתובה במשותף'. ליאת רגב, 'נישואין בסגנון יהודי מתקדם' מתוך קובץ MarriageKit.doc מאתר המרכז לפלורליזם יהודי www.reform.org.il.

27 מכון הטקסים החילוני שינה את שמו ל'טקס ישראלי'. כפי שמוסבר באתר האינטרנט: 'אנו מציעים לכם טקס יהודי חופשי, ללא הרבנות, ע"י עורך או עורכת טקסים, לפי בחירתכם. הטקס שלנו אמנם אינו מוכר ע"י המדינה, כמו גם הטקס של הרב הרפורמי או הרב הקונסרבטיבי, אבל הוא יבטא את זהותכם היהודית בדרך שלכם, את העושר התרבותי שלכם ואת אישיותכם ויעשה את חגיגת הנישואין שלכם שמחה, ובלתי נשכחת. בהכנה לטקס תלמדו יחד עם עורך או עורכת הטקס שלכם, על הטקס היהודי המסורתי, מהלכו, מרכיביו והמשמעות של הטקסטים והמנהגים השונים ותברקו אותם אל מול הערכים שלכם. מתוך כל אלה תעצבו את טקס החתונה היהודי המתאים לכם ומבטא את אישיותכם ואת המסורת המשפחתית שלכם'. כתובת אתר האינטרנט של טקס ישראלי: <http://www.tekes.co.il>.

28 'הווייה' – מרכז טקסי חיים ישראלי. ההסבר המובא באתר על טקסי החתונה: 'טקס החתונה הישראלי של הווייה הוא טקס המעוצב על ידי הזוג בהנחיית עורך או עורכת טקסים מיומנים. תהליך ההכנה כולל היכרות עם עורך/ת טקס החתונה, בירור השקפת עולמו של הזוג, היכרות עם תכני וסמלי טקס החתונה, ולבסוף עיצוב וגיבוש טקס הנישואים האישי שלכם. טקס החתונה היהודי המסורתי הוא מקור ההשראה לטקס החתונה שאנחנו עורכים. עם זאת, אנחנו רואים לעצמנו חובה ליישם בטקס החתונה הישראלי גם את עקרונות השוויון וההדריות, ומאמינים כי בכך אנו מבטאים את השקפת עולמו של רוב הציבור הישראלי'. כתובת אתר האינטרנט: www.havaya.info.

29 טקסים – 'שער עורכי הטקסים היהודיים-חילוניים בישראל'. ההסבר על טקס חתונה חילוני המובא באתר: 'האדם במרכז הטקס ולא ישויות העומדות מחוצה לו. הקידוש הוא אקט של הבדלה ובחירה אוטונומית. הטקסטים נלמדים ונבחרים בקפידה ומורכבים מטקסטים מסורתיים, תרבות העולם והתרבות היהודית המודרנית. הטקסט הסופי נכתב במשותף על ידי עורכי הטקסים ובעלי האירוע. הטקס שנוצר הוא שיויוני, הדדי ובעל הווייה של חתונה ישראלית'. כתובת אתר האינטרנט: www.tkasim.org.il.

30 אתר הארגון באינטרנט: <http://www.newfamily.co.il>. יושב ראש הארגון 'המשפחה החדשה', עורכת הדין רזונבלום, מציעה שירות לכולם, ובכלל זה לעובדים זרים ולזוגות חד-מיניים. להבדיל מרוב מנחי הטקסים האלטרנטיביים בישראל, אירית רוזנבלום מתנערת מכל סממן יהודי ודתי ומצהירה כי היא עורכת חתונות אזרחיות: 'החתונה שלנו נקראת נשואי חוזה... הטקס שלנו הוא חילוני לחלוטין. הוא לא עושה שעטנו בין הדת לחילוניות. אנחנו עושים אותו יחד עם בני הזוג. הטקס הוא שוויוני ואקטיבי. כל אחד מבני הזוג אומר משהו לשני. יש שם כתב זוגיות שעליו חותמים שני הצדדים. אנחנו מכניסים אלמנטים יהודיים רק אם מבקשים מאיתנו... ח' לוינסון, 'הרי את לא מקודשת לי', ידיעות אחרונות, המוסף 24 שעות, 26 בדצמבר 2004, עמ' 14-15.

31 תיאור של הטקסים בהנחייתם אפשר למצוא באתר עורכי הטקסים היהודיים החילוניים בישראל: <http://www.tkasim.org.il>.

חבריהם של בני הזוג המתחתנים. הלוויות שנבחנו בעבודה זו הן לוויית רפורמיות; קיבוציות וכאלה הנערכות באמצעות אחד הארגונים העוסקים בתחום: 'הווייה', 'שער עורכי הטקסים היהודיים חילוניים בישראל' ו'עלי שלכת'.³²

במחקר התבססתי על ניתוח איכותני-פרשני של ראיונות ותצפיות משתתפות בעשרות אירועים אלטרנטיביים מסוגים שונים, שנערכו בישראל משנת 2002 עד שנת 2009. הראיונות נערכו עם עורכי טקסי חתונה וטקסי לווייה אלטרנטיביים, עם זוגות מתחתנים ומשפחות אבלים, שבחרו באירוע לא אורתודוקסי. נתונים על טקסי חתונה לקוחים מהדוקטורט שלי³³ וגם מנתונים חדשים, שנאספו בשנים האחרונות. הנתונים על טקסי הלווייה נאספו באמצעות תצפיות משתתפות, שערכתי בקיבוץ מעלה החמישה בארבע השנים האחרונות, במגוון לוויית אלטרנטיביות, בהנחיית רבנים רפורמיים, רב חילוני, שהוא גם עורך הטקסים מטעם הקיבוץ ומנחים נוספים, וכן ראיונות עם עשרה עורכי טקסי לווייה אלטרנטיביים, ונתונים שקיבלתי ממכון 'הווייה' על עריכת לוויית בקיבוצים שונים. הנתונים מתבססים על שאלונים שנאספו ביום עיון 'טקסי אבלות בתנועה הקיבוצית', שנערך בתל אביב ב-3 בפברואר 2009 עבור רכזי תחום האבל ועורכי טקסי קבורה בקיבוצים שונים.

אם כן, הנתונים האמפיריים של המאמר מתבססים על מקורות רבים: עשרות ראיונות עם זוגות מתחתנים ועורכי טקסים, תצפיות על הטקסים וצפייה בקלטות וידאו של האירועים השונים, וכן על חומרים כתובים: כתבות בעיתונים, אתרי אינטרנט וטקסטים שנקראו בטקסים. במאמר עצמו בחרתי להתמקד בחתונות ובלוויית אחרות ולנתחן לעומק, בלי לקטוע את רצף האירועים. המקרים שאני בוחנת במאמר זה הם אירועים אלטרנטיביים אופייניים, אף שאין דפוס קבוע של טקס אלטרנטיבי, ואפשר ללמוד מהם על כלל האירועים. כדי לחזק את טענותיי אביא גם דוגמאות מטקסים נוספים.

ניתוח החומרים נעשה באמצעות גישה איכותנית-פרשנית, המתייחסת למשמעות הסמלית של הטקסים השונים. בהנחה שאירוע טקסי מספר סיפור מסוים ומספק גרסה של סדר חברתי, ה'מציג את העולם' במסגרת מוגדרת של זמן ומקום,³⁴ השאלה העומדת במרכז המאמר היא איזו גרסה חלופית של סדר חברתי מציעים ומכוננים טקסי חתונה ולווייה לא אורתודוקסיים. מלבד זה, לפי הגישה האיכותנית, אנשים מארגנים את תפיסותיהם על העולם באמצעות סיפורים.³⁵ פרשנות הסיפורים שסיפרו אנשים בראיונות על האירועים השונים עומדת במרכזו של המאמר.

32 אתר האינטרנט של הארגון: www.aleyshalechet.co.il.

33 אנה פריצקי, בין ריטואליזציה לפרפורמטיביות: טקסי חתונה בחברה הישראלית, רמת גן 2006.

34 הדימוי המפורסם של טקס כ'סיפור שהם מספרים לעצמם על עצמם' מובא בתוך: קליפורד גירץ, פרשנות של תרבויות, ירושלים 1990.

35 על עקרונות הגישה האיכותנית ראו: אשר שקד, מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה וישום, תל אביב 2003.

הנחקרים

ממחקרה של דוברין³⁶ על נישואים של ישראלים בחוץ-לארץ מצטייר פרופיל של הישראלים, ילידי הארץ, המתחתנים בנישואים אזרחיים: הם בעלי תפיסה חילונית-ליברלית, מתחתנים בגיל מאוחר יחסית, רובם ממוצא אירופי או אמריקני והם גרים באזורים מבוססים יחסית. מלבד זה, לפי ממצאי מחקר זה, שיעור המזרחים, גם כאלה בעלי רקע מסורתי, בקרבם אינו מבוטל, ומקצתם משתייכים למשפחות מעורבות מבחינה עדתית. בקרבם קיים ייצוג לא מבוטל לקיבוצניקים ויוצאי קיבוצים, המתגוררים בערים. במחקר נבחנים אפוא טקסי הנישואים האלטרנטיביים הנערכים בקרב ציבור ישראלי זה.³⁷ בהקשר של טקסי לוויה חשוב להבדיל בין כאלה הנערכים בבתי קברות קיבוציים, עבור חברי הקיבוצים, ובין טקסי לוויה הנערכים בבתי קברות קיבוציים עבור נפטרים מחוץ לקיבוץ, שבני משפחותיהם או הם עצמם, לפני הפטירה, פנו לבתי קברות אלה בחיפוש אחר קבורה לא אורתודוקסית, חלופית לזו של חברה קדישא. במאמר זה אני בוחנת בעיקר טקסי הלוויה של הציבור הישראלי העירוני, הלא קיבוצי, כלומר אנשים שאינם חברי קיבוץ, הנקברים בבתי קברות קיבוציים, בטקסים הנערכים על ידי מנחים ועורכים מתוך הקיבוץ וכן מחוצה לו. לוויות קיבוציות של חברי הקיבוץ ראויות למחקר נפרד. מאפייני המתחתנים בטקסים אלטרנטיביים מתאימים גם לפונים לעריכת טקסי לוויה לא אורתודוקסיים. מתוך המחקר עולה שהם משתייכים למגזר החילוני, בני המעמד הבינוני-גבוה, בעלי השכלה גבוהה, כמה מהם ישראלים שנולדו בארץ ואחרים נולדו בחוץ-לארץ ועלו לישראל. רובם משתייכים לציבור החילוני. בהקשר זה חשוב להדגיש את המורכבות והרב-גונית של הזהות האנושית-חברתית. במחקר זה, המונח 'זהות ישראלית-חילונית' הוא בעל מורכבות עצומה. כפי שהדגישו כמה חוקרים, בפועל אין הפרדה מוחלטת בין דתיים לחילונים בישראל, אלא מתקיימת מציאות היברידית של שילובים. ברצוני להצביע על מורכבות הזהות של הבוחרים בטקסים הלא אורתודוקסיים בישראל. בקרב הנחקרים במחקר זה ישנם המגדירים את עצמם חילונים – מאמינים, לא מאמינים, אתאיסטים ובעלי נטיות רליגיוזיות, וכאלה בעלי רקע מסורתי מסוגים שונים, כגון היהודים המזרחים – יוצאי משפחות מסורתיות או חברי התנועה הרפורמית, שאינם משתייכים לקהילה הרפורמית במוכן הרחב, אך הם בעלי זיקה כלשהי לתנועה, יוצאי קיבוצים וקיבוצניקים בפועל והמשתייכים למעמד העירוני הבינוני-גבוה.

36 דוברין, לעיל הערה 1, עמ' 477-506.

37 במחקר זה נבחנו זוגות מתחתנים של ישראלים שמוגדרים יהודים על פי ההלכה האורתודוקסית ושבמכוון בחרו להתחתן שלא בדרך הרבנות. זוגות של מתחתנים שאינם מוגדרים יהודים על פי ההלכה האורתודוקסית, ישראלים ילידי הארץ או מקרב העולים מברית המועצות לשעבר וזוגות מתחתנים של כהן וגרושה, כל אלה נשארו מחוץ להשגתו של מחקר זה וראויים למחקר נוסף.

טקסי חתונה

קיימים הבדלים רבים בין טקסי החתונה הנהוגים בעדות השונות, אך קיים נוסח קנוני של חתונה, שאת ברכותיה אפשר למצוא בכל סידור, בכותרת קידושים ונישואים. טקס החתונה היהודי האורתודוקסי נחלק לחמישה חלקים בסיסיים, שכל אחד מהם הוא פעולה טקסית: (1) אירוסים; (2) קידושים; (3) כתובה; (4) שבע ברכות; (5) שבירת הכוס (שבירת הכוס היא מנהג ואינה חלק הלכתי של חתונה, יש גם הנהגים לשבור את הכוס לאחר האירוסים, ולא בסיום הטקס). קיימות גרסאות רבות של טקס חתונה לא אורתודוקסי. בקצה אחד אפשר למקם טקסים מסורתיים יותר, דוגמת הטקסים הרפורמיים (אם כי גם במקרה זה אין דפוס קבוע של חתונה רפורמית, וחתונות משתנות בהתאם לנטיות של רב או רבה העורכים אותן ושל הזוג המתחתן), ובקצה האחר אפשר למקם טקסים המתרחקים מהדפוס של החתונה היהודית האורתודוקסית, כגון הטקסים האזרחיים של ארגון 'המשפחה החדשה' והטקסים הרוחניים בעריכתה של 'כוהנת האהבה' דורית זילברמן. גם הטקסים המתרחקים מהדפוס האורתודוקסי מכילים רכיבים מסורתיים. כך למשל בחתונה אחת של הארגון 'המשפחה החדשה' נערך הטקס האזרחי מתחת לחופה, ובחתונה אחרת, בעריכתה של דורית זילברמן, הדליקו חנוכייה ובירכו ברכות מסורתיות של הדלקת נרות ממש לפני תחילת הטקס. במאמר זה אני מתמקדת בשני מקרים של חתונות: החתונה של עירית וירון, שנערכה ב־2004, בהנחיית הרב הרפורמי מאיר אזרי, בגני התערוכה בתל אביב; והחתונה של בני ואורית, שנערכה בהנחיית הרב החילוני נרדי גרין, ב־2007, בגן אירועים ליד נס ציונה. בהמשך הדברים מובאים גם מקרים אחרים.

ציטוטים מדבריהם של זוגות אלה יאירו את בחירתם בטקס הלא אורתודוקסי. הכלה – עירית – בת 29, ממשפחה חילונית ממוצא מזרחי והחתן – ירון – בן שלושים, ממשפחה מסורתית ממוצא מזרחי, שאף קיבל חינוך דתי, התחתנו בחתונה בעריכת הרב הרפורמי מאיר אזרי:

עירית: אני התבגרתי בתל אביב והרגשתי כמה קשה לי עם החרדיות שהיתה בארץ. תמיד היו לי הרבה עצבים מזה ולא הבנתי מה הטקס הזה שאנשים עושים ברוב החתונות שאני רואה. מה זה קשור לחיים שלי? [...] אחד המניעים שלא רציתי טקס אורתודוקסי זה, כי דמיינתי את עצמי עומדת בחופה וכולעת צפרדעים. זאת אומרת, טוב, נסבול את זה איכשהו ולא רציתי לסבול את זה. לעומת זאת, בחופה שלי הרגשתי שאני פשוט מאושרת להיות שם. בהתחלה חשבתי בכלל, שאם אני אתחתן אז זה יהיה בחו"ל וזהו. ואז באיזהו שלב התחיל להיות יותר נפוץ הקטע הרפורמי. הספקתי לראות כמה חופות רפורמיות ולשמוע על זה. נורא רציתי שאנשים ידברו בטקס. רציתי נורא להכניס את הפן האישי יותר, שזה לא יהיה סתם איזה משהו שמוכתב מאיזהו מקום והוא לא קשור לכלום. מה שחיוק אותי זה הספר לרקוד על כמה חתונות, שמפרט כל מני טקסים בארץ. הם אומרים שתכלס יש הרבה דרכים לעשות טקס לפי ההלכה והרבנות מחמירה יותר ממחמירה. למה? אם אני לא עושה את כל

הדברים והמצוות בחיי היום-יום שלי אז למה דווקא בחתונה אני צריכה להיות יותר צדיקה מהאפיפיור?

ירון: הכותרת שנותנים לזה – אורתודוקסי או לא אורתודוקסי זה פחות עניין אותנו. עניין אותנו מה שיהיה בטקס עצמו. זה שמישהו ימלמל כמה מילים שאף אחד לא מבין כדי להעביר את הזמן לא יעזור לאף אחד. זה שעושים טקס שלא מדבר לאף אחד, יופי. אז מה זה שווה? רק כדי שיהיה רשום ברבנות שהחתנו. כדי לרשום V. למה פניתם דווקא לתנועה הרפורמית ולא לטקס החילוני?

ירון: כי בכל זאת, היהדות חשובה לנו. הממסד לא חשוב לנו. זה בדיוק ההבדל. היהדות חשובה לנו כיהדות. זה חלק מהכתובה, שאומרת שאנחנו רוצים להנחיל את היהדות ואת המורשת היהודית לילדינו.

עירית: אני אהבתי שיש אפשרות להוסיף ברכות אישיות על הברכות המסורתיות. והיתה טלית אפילו. חיפשנו משהו עם קרבה למסורת, משהו בין לבין.

תיאור אחר נמצא בדבריהם של הזוג בני ואורית, זוג קיבוצניקים בני שלושים, שערכו חתונה חילונית בעזרת הרב החילוני נרדי גרין מ'שער עורכי הטקסים היהודיים חילוניים בישראל'. במילים אלה הסביר החתן את בחירתם בטקס החתונה הלא אורתודוקסי:

היה לי מאוד חשוב שאירוע כל כך מרכזי ומשמעותי בחיים כמו חתונה יבטא את הערכים שלי, שאני הכי מאמין בהם. משהו שיבטא את הרוח של שנינו. ואני – היהדות והדת מאוד מדברות אלי, למרות שאני מגדיר את עצמי כחילוני. ואני אוהב דברים שקרובים לערכים היהודיים. ובכל זאת, הרגשתי שמה שיבטא אותי זה משהו עם אופי חילוני יותר. בטקסים הדתיים יש חוסר שוויון בין גבר לאישה ואני רציתי טקס שוויוני יותר. מאוד קסם לי הרעיון, שאפשר לעשות טקס חילוני לפי מה שאנחנו מאמינים ושלבטא אותנו, אבל עדיין לשמור על היהדות. כי הטקס שנרדי מקיים נטוע מאוד חזק ביהדות, בשורשים היהודיים. הרגשתי שאני לא חוטא ולא עושה עוול לשורשים שלי ולתרבות שלי בזה שאני עושה טקס כזה. הרגשתי שזו הדרך הנכונה לקשר בין הדברים.

מעניין הוא ששני הזוגות מציינים את אותן הסיבות – הרצון לשלב בין רכיבי היהדות והטקס היהודי-מסורתי ובין רכיבי החיים המודרניים והזהות האישית. הזוג הראשון פונה לתנועה הרפורמית ועורך טקס רפורמי, ואילו הזוג השני פונה לרב חילוני ועורך טקס יהודי-חילוני לפי הגדרתו. הרקע האישי השונה של שני הזוגות עשוי להסביר את ההבדל. הזוג הראשון בעל רקע מסורתי, מזרחי ושמרני, והזוג השני הוא זוג של קיבוצניקים חילונים.

במחקר קודם³⁸ נמצאו חמש סיבות עיקריות שהביאו את הזוגות לערוך חתונות אלטרנטיביות. אף שאפשר לחלק את הסיבות לכמה קטגוריות נפרדות מבחינה אנליטית,

38 פרשיצקי, לעיל הערה 33.

כפועל, בתשובותיהם של המרואיינים, הן הופיעו לעתים יחד. הסיבות הן: (1) התנגדות למוסד הרבנות, לכפייה הדתית ולטקס היהודי-אורתודוקסי (מפלה נשים לרעה, מדובר בשפה זרה)³⁹; (2) טקס אלטרנטיבי מקשר בין מסורת למודרנה; (3) מקשר בין זהות יהודית קולקטיבית לזהות אישית; (4) חברות בתנועה הרפורמית; (5) התנגדות לדת ולטקסיה באופן כללי. שלוש הסיבות הראשונות באות לידי ביטוי בדבריהם של המרואיינים שהובאו למעלה. שתי הסיבות האחרונות נפוצות פחות בקרב עורכי טקסים אלה. חשוב להדגיש שבדבריהם של שני זוגות אלה בא ליד ביטוי הרצון העז לשמור על הזהות היהודית ועל הזיקה ליהדות תוך כדי התאמתן לאורח חיים ישראלי עכשווי.

החופה של עירית וירון התחילה בכניסת בני הזוג לזירת הטקס בלוויית הוריהם, בליווי קול שופר ומעגל מתופפים. הרב פתח את הטקס בהצגת הזוג ובהסבר משמעותו המסורתית של הטקס. לאורך כל הטקס הוסיף הרב הסבר לברכות ולפעולות המסורתיות שנעשו. הרב בירך את ברכת האירוסים המסורתית, לאחר מכן לבש החתן טלית ובירך שתי ברכות מסורתיות נוספות – ברכת 'שהחיינו' וברכה על התעטפות בציצית. זהו מנהג ספרדים לברך 'שהחיינו' על טלית חדשה בחופה. שמירה על מנהג זה, בחופה הרפורמית, חשובה מאוד לענייניו, שכן אפשר לראות בה ביטוי לזהות המסורתית של החתן. לאחר מכן קידש החתן את הכלה בטבעת במילות הקידושים המסורתיות. גם הכלה קידשה את החתן בטבעת, בליווי פסוק משיר השירים במקום מילות הקידושים המסורתיות. החתן והכלה קראו כתובה בנוסח אישי שכתבו. מסכת שבע הברכות בחתונה זו כללה שבע ברכות מסורתיות, שנאמרו מפיו של הרב הרפורמי; כל ברכה מסורתית לוותה בברכה אישית, שאמר אחד מבני המשפחה. בסיום הטקס שבר החתן כוס ואמר את המילים המסורתיות: 'אם אשכחך ירושלים...'

אפשר לקבוע שהחתונה הרפורמית של עירית וירון נוטה לדגם האורתודוקסי והיא שמרנית, ואילו החתונה של בני ואורית המתוארת בהמשך הדברים מתרחקת יותר מהדגם האורתודוקסי. לאחר כניסתם של בני ואורית והוריהם מתחת לחופה נפתח הטקס בברכת הקהל, שבירך הרב החילוני נרדי גרין, ובהסבר קצר של עקרונות הטקס החילוני:

שמי נרדי, לכבוד הוא לי להיות שותף בעיצוב טקס יהודי חילוני המתאים לרוח התקופה. הטקס נבנה בחודשים האחרונים בעבודה משותפת של בני ואורית ושלי. הוא יונק מהמסורת היהודית של המסגרת של חופה, קידושים, כתובה ושבע ברכות. על המסורת הזו הוספנו ממעגלי ההשראה של התרבות העברית המודרנית, המשקפת את תפיסת עולמם החופשית של בני ואורית.

39 על המחאה ועל ההתנגדות למסד האורתודוקסי באמצעות טקסי חתונה אלטרנטיביים ראו: Ephraim Tabory and Sharon Shalev Lev-Tzur, 'Crossing the Threshold: State Religion, and Opposition to Legally-Imposed Religious Wedding', *Review of Religious Research*, 50, 3 (2009), pp. 261-276

פתיחה זו, כמו פתיחות רבות של עורכי הטקסים האלטרנטיביים, ממחישה את הזיקה של הטקס החדש ליהדות המסורתית ולדגם של הטקס היהודי האורתודוקסי, דו־שיח אֶתֶם והתייחסות אליהם.

בני הזוג קידשו זה את זה בקידושים שוויוניים ובמילות קידושים חדשות. לאחר מכן הם קראו כתובה חדשה שניסחו עם עורך הטקס. מסכת שבע הברכות נאמרה מפני הרב נרדי גרין, והיא כללה שבע ברכות חילוניות שהוא ניסח. לאחריהן הוא סיפר מדרש על התקופה שהחתונה נערכה במעגל השנה היהודי והקריא שיר של יהודה עמיחי על אהבה. שבירת הכוס היתה משותפת של החתן והכלה ולוותה באמירה אישית: 'אם אשכחך לא אהיה עוד אני לעולם'.

הסעיפים הבאים יעסקו בניחוח מפורט של שני טקסי חתונה אלה.

ברכת האירוסים

החופה האורתודוקסית נפתחת בברכה על היין.⁴⁰ לפני מעשה הקידושים המברך נוטל כוס יין בידו ומברך 'ברוך אתה אדוני אלוהינו מלך העולם בורא פרי הגפן'. ברכה זו, כמו כל ברכה, היא נוסח קבוע של שבח והודיה לאלוהים, מברכים על קיומו של האל, מכריזים על היותו 'אלוהינו מלך העולם' ומברכים על בריאת היין. ברכה ראשונה זו, שפותחת את מעמד החופה, מעניקה לאירוע אופי דתי מובהק.

בחתונות רפורמיות ברכה זו נשמרת בנוסחה המקורי או מתבטלת. בחתונות יהודיות חילוניות משנים לעתים את המילים. אפשר להביא לכך כמה דוגמאות. בברכת היין שפתחה את חתונתם של דקלה וקובי, זוג חילוני, שבנו את חתונתם לבד, לאחר לימודים במכללת עלמא, מקור קדושה טרנסנדנטי הוחלף במקור אימננטי ארצי. עורכת הטקס היתה חברתם הקרובה, והיא בירכה את ברכות החתונה שהם ניסחו. נוסח הברכה שנאמרה שם היה: 'ברוך העולם שניטע בו פרי הגפן'. במקום לברך את האל, בירכו כאן בני הזוג את העולם הארצי. מעשה זה דומה לטקסים ולחגים שיצרו בני הקיבוצים. אחדים מטקסים אלה היו פרפרוזות על הטקסים המסורתיים, השתמשו בהם במטבעות לשון של הטקס המסורתי, אך שינו את מקור הקדושה מטרנסנדנטי לאימננטי. בחתונות של התנועה הקיבוצית, המנוהלות על ידי מנחים ממדרשת 'אורנים' ובעקבותיהן גם בחתונות של 'הווייה' ו'מכון הטקסים החילוני', קיים נוסח אחר של ברכת היין: 'ברוכה כוס זו, מפגש שפתיים ויין, בין איש לאישה המקדשם ומייחדם זה לזו'.

בברכה הקודמת בירכו את העולם 'שפרי הגפן ניטע בו', ואילו פה מברכים את הכוס, שבאמצעותה מתרחש מעשה הקרבה ומפגש השפתיים של גבר ואישה. אם משווים את

40 על המשמעות הסמלית של היין ביהדות ראו: נעמי סילמן, המשמעות הסמלית של היין בתרבות היהודית, רמת גן 2006.

שלוש ברכות היין השונות – האורתודוקסית, הקיבוצית והאישית, אפשר לראות תהליך של ירידה בסולם הרמות החברתיות: מהרמה העליונה, המברכת את מעשה האל, לרמה הארצית, המברכת את הטבע, ולרמה האישית והאינטימית ביותר. שתיית יין נהוגה גם בחתונות של הארגון 'המשפחה החדשה' ובחתונות של 'כוהנת האהבה'. שותים את היין בתחילת הטקס או בסיומו, שותים אותו בשתיקה, ללא ברכה, והמנחה מציין את שתייתו בהערה קצרה בלבד בנוסח: 'הנה, מגיע היין'. האירוסים סימלו בעבר את תחילת ההתקשרות בין שני בני הזוג ומשפחתם ואת תחילת הניתוק של הכלה מבית אביה ומעברה לבית בעלה, והיו טקס נפרד ומקדים.⁴¹ מעבר זה כאמור איבד במשך הזמן ממשמעותו המקורית עבור זוגות מהציבור החילוני, אשר חיים יחד עוד לפני הנישואים ומנהלים משק בית משותף. האירוסים אינם מסמלים עבורם את השינוי הרמטי במעמד האישי. לכן ברכת האירוסים מתבטלת כליל ברוב הטקסים האלטרנטיביים. בחתונה החילונית של בני ואורית לא נאמרה ברכת האירוסים, והמרכיב הראשון של החתונה שלהם היה הקידושים, כשהם קידשו זה את זה. לעומת זאת, בחתונה הרפורמית של עיריית וירון נאמרה ברכת האירוסים בנוסחה המסורתית.

קידושים

ההלכה קובעת: 'אם ירצה איש לשאת אישה יקנה אותה תחילה בפני עדים' (אדלר, תשמ"ד). מתוך שלוש דרכים אפשריות של קניין – ביאה, שטר וכסף – גברה בחיים המעשיים הדרך של קניין כסף. קניין מצריך אמירה ונתינה בפני שני עדים ומחייב שלושה דברים: אמירה, נתינה של דבר שבסמל בלבד ועדות.⁴² נוהגים היום לקדש בטבעת נישואים עשויה מזהב או מכסף.⁴³ נוסח הקידושים, שהחתן אומר לכלה בעת ענידת הטבעת, הוא: 'הרי את מקודשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל'.⁴⁴ בתלמוד קיימים נוסחים אחרים, אבל כיום זה

41 על המבנה הקדום של ברכת האירוסים והקידושים ראו: ניסן רובין, שמחת החיים, תל אביב 2004.

42 על ההתפתחות ההיסטורית של טקס החתונה היהודי ראו: אברהם פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים תש"ה.

43 על הלכות החתונה היהודית האורתודוקסית ראו: בנימין אדלר, הנישואין כהלכתם, ירושלים תשמ"ד.

44 בימי התלמוד היו מפרידים בין האירוסים והקידושים ובין הנישואים: היו מקדשים בשעת האירוסים, ולאחריהם החתן והכלה נפרדו למשך תקופת ההכנות לחתונה. לאחר מכן היו עורכים נישואים ומברכים ברכות נישואים, שבאמצעותן בני הזוג הפכו לבעל ולאישה. האירוסים הכינו את הכלה לניתוק מבית אביה ולשילובה בבית בעלה. ההתקשרות בין בני הזוג והשינוי במעמדם נעשו בהדרגתיות והסתיימו בטקס הנישואים. בסוף המאה ה-11 ובתחילת המאה ה-12, בכל ארצות המערב, בספרד ובצפון אפריקה, אוחדו האירוסים והקידושים עם הנישואים לטקס אחד. ראו: פריימן, לעיל הערה 42.

הנוסח המקובל בכל תפוצות ישראל, נוסח זה נהיה קנוני. כל שינוי בביטוי המילים מעורר ספקות על קיום הקידושים.⁴⁵ אחד המאפיינים המרכזיים של הפעולה הטקסית בכלל ושל טקס דתי בפרט הוא רשמיות, כלומר דבקות בצורה קבועה של הטקס. ההיבטים הרשמיים של הטקס מועברים ומוצגים באמצעות המסרים הקנוניים, המתייחסים לסדר חברתי ודתי ולדברים שמעבר לכאן ועכשיו.⁴⁶ מילות הקידושים, כמו ברכת היין וברכת האירוסים, ושאר רכיבי הטקס, הם קודם כול מסרים קנוניים. קהל המאמינים יכול רק להסכים עם הנאמר ולאשרו באמירת 'אמן' או בהכרזה קולנית של 'מקודשת, מקודשת' בסוף הברכה או המעשה.

האמירה 'הרי את מקודשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל' היא 'מבע ביצועי'.⁴⁷ המבעים הביצועיים אינם מתארים או מדווחים ואינם בגדר אמת או שקר, אלא ביטויים שאמירתם היא עשייה של הפעולה.

גבר 'קונה' ומקדש את האישה ונמצא בעמדה פעילה של יוזם הפעולה ומבצעה, ואילו האישה נמצאת בעמדה סבילה של 'נקנית' ומקודשת ושותקת במהלכה. נוסחה זו מייצגת 'השקפת עולם של חברה פטריארכלית, שבתוכה רק לאיש נתונה הזכות לקדש' ולאישה אין שליטה על גורלה'.⁴⁸ עובדה זו מקוממת זוגות חילונים ואף דתיים רבים, המתקשים להזדהות עם סדר פטריארכלי או דתי זה. בשל כך אפשר למצוא כיום פתרונות מגוונים להתמודדות עם בעיה זו בטקסים השונים.

שלושה שינויים בסיסיים נעשים במילות הקידושים האלטרנטיביות לעומת אלו המסורתיות. השינוי הראשון הוא בתוכן של האמירה, המתבטא בשינוי מקור הסמכות. המקור ההלכתי – 'כדת משה וישראל', שהמבע הסמכותי נאמר ומופעל בו, מוצא לחלוטין או מוחלף במקור סמכותי אחר. השינוי השני הוא בטיב המבע עצמו, שמתבטא בשינוי התוכן של האמירה. המבע הביצועי המסורתי משנה את פניו ממבע ביצועי למבע תיאורי. השינוי שחל הוא במעבר מנוסחה קצרה ומקובלת לאמירה אישית ארוכה ומשתנה מאירוע לאירוע. השינוי השלישי הוא בכך שהקידושים נעשים 'הדדיים', כלשונם של המנחים והמבצעים השונים, וגם האישה מקדשת את הגבר. בחתונה הרפורמית של עיריית וירון קידש החתן את הכלה במילים המסורתיות עם תוספת: 'הרי את מקודשת לי באהבה בטבעת זו כדת משה וישראל'. הכלה קידשה את החתן בפסוק משיר השירים, פתרון הנהוג גם בחתונות אורתודוקסיות, והרבנים מדגישים שאין מדובר במעשה קידושים, אלא

45 אדלר, לעיל הערה 43, עמ' רכ"א.

46 לניתוח מפורט של מאפייני הטקס ראו: Roy Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, Cambridge 2000

47 המונח 'מבע ביצועי' מובא בתוך: John Austin, *How to Do Things With Words*, Oxford 1975

48 לניתוח היסטורי ואנתרופולוגי של טקסי חתונה יהודיים בתקופת התלמוד ראו: רובין, לעיל הערה 41, עמ' 107-111.

שהכלה מביאה מתנה לחתן.⁴⁹ לאחר מילות הקידושים המסורתיות הוסיפו החתן והכלה מילים אישיות. להלן קטע שאמרה הכלה לאחר מילות הקידושים:

ירוני, לפני כמה חודשים הארנק שלך הגיע לכביסה בטעות. כאשר הוצאתי את תכולתו על מנת לייבשו מצאתי בו מכתב שכתבתי לך כחודש לאחר תחילת הקשר בינינו. היה מאוד מרגש לגלות ששמרת אותו כל כך הרבה זמן בארנק. דבר נוסף ומרגש הוא שלמרות המים והכביסה לעומת הדברים האחרים שנמחקו, הדברים שכתבתי לך על השמחה שלי שמצאתי אותך – אדם תומך ואוהב שנמצא איתי גם כשכואב, מרגיע ומעודד ומוציא את הטוב שבי, את השמחה שיש לי מישהו משלי בעולם, זו תחושת שייכות נפלאה. הכול איתך מרגיש כל כך נכון וטבעי. כל הדברים האלה נשארו ברורים לחלוטין. הברכה והתקווה שלי ביום הזה, שבו אנו עומדים מתחת לחופה, היא שהאהבה שלנו תישמר כמו המכתב הזה בכל הגלגולים, השינויים והמצבים שנעבור בחיינו המשותפים. אני אוהבת אותך כל כך.

בחתונה החילונית של בני ואורית הם אמרו זה לזה את המילים: 'הרי את מקודשת לי בטבעת זו להיות לי לאישה לחיות חיי שיתוף ואהבה כמנהג משה וישראל' / 'הרי אתה מקודש לי בטבעת זו להיות לי לאיש לחיות חיי שיתוף ואהבה כמנהג משה וישראל'. מקור הסמכות של 'דת משה וישראל' הוחלף בסמכות נזילה יותר ונתונה לפרשנות אישית – 'מנהג משה וישראל'. כאמור, השינוי הנוסף במילות הקידושים הוא הפיכתה של האמירה ממבע ביצועי למבע תיאורי. בחתונות האלטרנטיביות מילות הקידושים הן הצהרות אישיות ארוכות. המסרים האישיים מוגבלים לרקע הפרטי, למאפיינים הייחודיים, לכאן ועכשיו של החתן והכלה, רגשותיהם ותחושותיהם האישיות.

כתובה

לפי ההגדרה הלכתית, הכתובה היא 'שטר המכיל בעיקרו התחייבויות כספיות ומוסריות של הבעל כלפי אשתו'.⁵⁰ האיש מתחייב עליהן בשטר כתובה, חותם עליו בנוכחות שני עדים ומוסר אותו לאשתו בשעת החופה. כמה חוקרים ורבנים עמדו על חוסר התאמתה של הכתובה לימינו, ואף הציעו שינויים.⁵¹ את תפקידה המשפטי של הכתובה תופסים

49 לפתרונות הלכתיים בנוגע לרצון הכלה לתת טבעת לחתן ראו: אריאל פיקאר, 'מתן טבעת מן הכלה לחתן בסוף טקס החופה', תחומין, כ (תש"ס), עמ' 311-316.

50 אדלר, לעיל הערה 43, עמ' ש"ח-ש"ט.

51 כך, למשל, מתוך ביקורת על נוסחאות הכתובה המופצות על ידי הרבנות הראשית, הצביע גילת על תנאי הכתובה המיותרים והמתמיהים הנהוגים עד היום בשעה שאין להם כל משמעות הלכתית מעשית. כמה רבנים 'חדשים' מקרב רבני 'צוהר' או הקיבוצים הדתיים מתרגמים את הכתובה לעברית ומקריאים אותה בעברית בטקס. יצחק גילת, 'הלכה ונוהג בכתובה בימינו', בתוך: ישראל

היום יותר ויותר הסכמים משפטיים דוגמת הסכם טרום-נישואים שבני הזוג חותמים עליו לפני נישואיהם ברבנות או הסכמי ממון שונים, הנחתמים בד בבד עם נישואים ברבנות, במקומם או עם חתונה אלטרנטיבית מכל סוג. הסכמי ממון אלה אף זכו לכינוי 'כתובה חדשה'⁵² בזכות ההגנה על האישה ותיקון הבעיות הבסיסיות בחוק הישראלי ובהלכה היהודית שהם ממלאים.⁵³ תנועות אלטרנטיביות רבות מנחות את בני הזוג הנישאים באמצעותן לערוך הסכמי ממון, בד בבד עם נישואי חוץ-לארץ, המוכרים במסודות המדינה ומזכים את הזוג במעמד של ידועים בציבור אם הם לא נישאו בנישואים אזרחיים בחוץ-לארץ. היחס המרכזי כלפי הכתובה של התנועות והארגונים השונים, העוסקים בהנחיית החתונות האלטרנטיביות, מסתכם בטענה הזאת: 'אף שהיותה הישג מרשים בזמנה, הכתובה המסורתית אינה רלוונטית למציאות החיים של גברים ונשים כיום' ואינה מבטאת שוויון זכויות ביניהם.⁵⁴ בעקבות תפיסה זו, בטקסים האלטרנטיביים מתרחשים שני שינויים בסיסיים בנוגע לכתובה: הפצתם של הסכמי ממון מצד אחד, ויצירתן של 'כתובות אישיות', שבני הזוג כותבים, מצד אחר. כמו השימוש בסמלים המסורתיים בשאר מרכיבי הטקס, ברוב הטקסים האלטרנטיביים משתמשים במונח 'כתובה', אך כמו חלקים אחרים של הטקס, גם במונח מסורתי זה מוכנס תוכן חדש.

שבע ברכות

אצטט את הנוסח האחד והקבוע של שבע הברכות, המובא בכל סידור תפילה:⁵⁵

1. ברוך אתה יי אלוהינו מלך העולם, בורא פרי הגפן.
2. ברוך אתה יי אלוהינו מלך העולם, שהכל ברא לכבודו.
3. ברוך אתה יי אלוהינו מלך העולם, יוצר האדם.
4. ברוך אתה יי אלוהינו מלך העולם, אשר יצר את האדם בצלמו בצלם דמות תבניתו, והתקין לו ממנו בניין עדי עד. ברוך אתה יי, יוצר האדם.
5. שש תשיש ותגל העקרה בקיבוץ בניה לתוכה בשמחה. ברוך אתה יי, משמח ציון בכניה.

משה תא-שמע וישראל צבי גילת (עורכים), יד לגילת: אסופת מאמרים של יצחק דב גילת, ירושלים 1966 (תשס"ב), עמ' 50-59; אלישיב קנוהל, 'הכתובה והסכמי ממון בנישואין', תחומין, כא (תשס"א), עמ' 324-339.

52 תניא ציון, 'אל תאמרו: לי זה לא יקרה' – על הסכמי קדם-נישואין, דעות, 18 (2004), עמ' 27-31.

53 על הוויכוח ההלכתי בדבר הסכמי ממון ראו: שלמה דיכובסקי, 'הסכמי ממון קדם-נישואין', תחומין, כ"א (תשס"א), עמ' 279-287.

54 לביקורת על הכתובה האורתודוקסית ראו: פילץ (עורכת), לעיל הערה 19, עמ' 31-33.

55 לניתוח מפורט של שבע הברכות ראו: אנה פרשיצקי, 'הבניית זיכרון קולקטיבי בזירת טקסי נישואים יהודיים אורתודוקסיים ואלטרנטיביים', מגמות, מח 1 (נובמבר 2011), עמ' 86-108.

6. שמח תשמח רעים האהובים, כשמחך יצירך בגן עדן מקדם. ברוך אתה יי, משמח חתן וכלה.

7. ברוך אתה יי אלוהינו מלך העולם, אשר ברא ששון ושמחה, חתן וכלה, גילה, רינה, דיצה וחדווה, אהבה ואחוה ושלוה ורעות. מהרה יי אלוהינו ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה, קול מצהלות חתנים מחופתם ונערים ממשחה נגינתם. ברוך אתה יי, משמח החתן עם הכלה.

שבע הברכות המסורתיות מכילות שבח והודיה לאלוהים. מטרתן לחזור על העקרונות המקודשים בדת היהודית. יש לשים לב שכל הברכות, פרט לשביעית, אינן מתייחסות לזוג המתחתן.⁵⁶

הזמן של שבע הברכות הוא הזמן הארוך,⁵⁷ זמן אטי מאוד, כמעט עומד של המבנים הגדולים של האנושות. במחקר היסטורי, ההיסטוריה של הזמן הארוך היא 'היסטוריה ללא היסטוריה', או במילים אחרות, מרחב היסטורי נצחי, א-מובילי וקשיח. הזמן הארוך הוא גם קטגוריה תרבותית, שבזיכרון ההיסטורי היהודי תופסת מקום מרכזי ביותר. כל לוח השנה היהודי על מועדיו וחגיו השונים נועד לשמר ולהחיות מאורעות היסטוריים שהנצחו בכתבי הקודש היהודיים. אירועים אלו נקבעו בתודעת העם מתוך 'מאמץ מתמיד להחיות את הזיכרון, לעשותו שוב אקטואלי, ולפרש על-פיו את המאורעות המתרחשים בהווה'.⁵⁸ במובן זה, החתונה היהודית מצטרפת לשורה ארוכה של חגים מלוח השנה היהודי. שבע הברכות, שבטקס החתונה האורתודוקסי, מכוננות זיכרון קולקטיבי יהודי מסורתי, המכיל התייחסות (מפורשת או מרומזת בפרשנות של הברכות) לאירועים הקוסמיים וההיסטוריים מלוח השנה היהודי: בריאת העולם ובריאת אדם וחוה שהברכות נפתחות בהן, מתן תורה ויציאת מצרים (שמרומזרות בברכות לפי פרשנים שונים), והגאולה שהברכות מסתיימות בה; כולם מתרחשים במה שאפשר לכנות כרונו-טופ⁵⁹ מקודש.

לעומת שבע הברכות המסורתיות, שנוסחן אחיד וקבוע ורובן אינן מתייחסות לזוג, אפשר להצביע על שלושה דפוסים שונים של ברכות חדשות, הנוצרים בזירת החתונות הלא אורתודוקסיות בישראל. הדפוס הראשון כולל ברכות אישיות, המתייחסות למתחתנים אישית; הדפוס השני כולל שילוב בין שבע ברכות מסורתיות ובין הברכות האישיות, והמברכים מוסיפים ברכה אישית לאחר הברכה המסורתית; והדפוס השלישי כולל ניסוח

56 ראו: רובין, לעיל הערה 41, עמ' 249-252.

57 על ההבחנה בין הזמן הארוך לזמן הקצר ראו: Ferdinand Braudel, *On History*, Chicago 1980; שלמה בן-עמי, 'על הזמן הקצר ועל הזמן הארוך', זמנים, 55 (1996), עמ' 14-27.

58 אליעזר שביד, ספר מחזור הזמנים, תל אביב 1984.

59 לדברי בכטיץ, המונח 'כרונו-טופ' מתייחס לקשר בין מושגי הזמן והמרחב ביצירה הספרותית. קטגוריות של זמן ומרחב הן גם קטגוריות סמליות מרכזיות בטקס. באמצעות השוואת הכרונו-טופ הנוצר בטקסים השונים אפשר לעמוד על ההבדלים הסמליים העמוקים ביניהם. מיכאל בכטיץ, צורת הזמן והכרונוטופ ברומן, באר שבע 2007.

של שבע ברכות חילוניות, הבאות להחליף את שבע הברכות המסורתיות. ברכות חילוניות אלו הן למעשה פרפרזות על הברכות המסורתיות, מתייחסות אליהן ולעתים בעלות נוסח דומה או אף זהה לנוסח המסורתי, ללא שם האל או כשהאדם מחליף את האל בברכה. הדפוס הראשון כולל סיפור אישי, שהמברך מספר וכן איחולים לזוג המתחתן.⁶⁰ הברכות מהסוג הזה עוסקות במעגל האישי של המשפחה והחברים, ואינן מרחיבות את גבולותיו. המברכים מספרים את סיפורם ומשחזרים את הזיכרון האישי, שבהכרח קשור לממד הזמן. הזמן של הברכות האישיות הוא 'הזמן הקצר'. העבר מתחיל בחתונת ההורים או בלידת הגיבור, שאת דיוקנו המברך מתאר, והעתיד צופה קדימה עד לידת הילדים של בני הזוג. 'הזמן הקצר' הוא זמנו של הזיכרון המידי של הכותב והמברך, הזמן המהיר והתוסס של האירועים האישיים. להלן דוגמה לברכות אישיות שנאמרו בחתונה של ערן ואבישג, שנערכה במדבר ב-2003, בהנחיית שני חבריהם של בני הזוג. ברכה של אם הכלה:

כשאני באה לברך את אבישג וערן היום אני נזכרת קודם כול בחתונה שלנו לפני 38 שנים שבה התרגשתי כל כך מתחת לחופה עד שהשיניים נקשו והיין נשפך על השמלה. עכשיו, כמוכן, אני מתרגשת לא פחות. שרון ואני חלמנו על אבישג עוד לפני שהיא נולדה הרבה זמן. לקח לנו תשע שנים ובסוף היא נולדה. היא היתה חכמה וטובה ויפה וכל מה שאיחלנו. עכשיו אני מאחלת לערן ולאבישג שתמיד יאהבו אחד את השני כמו שהם אוהבים היום. שיהיו תמיד חברים טובים, שיכבדו אחד את השני, שיהיו להם המון חלומות כמו שיש להם עכשיו ושהם יגשימו חלק מהחלומות. ואני מבטיחה להם שאנו תמיד נאהב אותם ותמיד נהיה בשבילם.

סיפורה של אם הכלה מתחיל לפני 38 שנה, בחתונתה, שגם אז עמדה והתרגשה מתחת לחופה. בדבריה היא מציינת את ההמשכיות מהחופה שלה לחתונה של בתה, שהיא מעין סגירת מעגל החיים – היא מתרגשת עכשיו בדיוק כמו שהתרגשה אז. היא מתארת את הצפייה ללידת הבת, את לידתה ואת תכונותיה ומציירת את דיוקנה. הסיפור האישי והזיכרון האישי של ברכות אלו מחליפים את הזיכרון הקולקטיבי, הטמון בשבע הברכות המסורתיות. גם המקומות המקודשים הנזכרים בשבע הברכות (בית המקדש וירושלים, כשהחתן והכלה צריכים לעמוד עם פניהם לכיוון המזרח) מוחלפים במקום ארצי וממשי. להלן דוגמה של שינוי הברכה השביעית, כפי שנאמרה בחתונה שערך יפתח שילוני מ'מכון הטקסים החילוני'. ברכה זו נאמרה לאחר אמירת הברכות האישיות מפייהם של בני המשפחה והחברים של הזוג:

ברוך אשר ברא ששון ושמחה, חתן וכלה, גילה ורינה, אהבה ואחוה, שלום ורעות. עוד ישמע בחוצות תל אביב ובנמל יפו, קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה, קול מצהלות חתנים מחופתם ונערים ממשתה נגינתם. ברוך משמח חתן עם הכלה.

60 לניתוח מפורט של הברכות האישיות ראו: פרשיצקי, לעיל הערה 55, עמ' 86-108.

מתוך חוסר הזדהות של החתן עם הרעיון של הזכרת ירושלים בחתונה ומשום שהוא 'תושב תל אביב גאה' לפי הגדרתו, הוא החליף את 'בערי יהודה ובחוצות ירושלים' במילים 'בחוצות תל אביב ובנמל יפו'. גם מקור הקדושה הטרנסצנדנטי לכאורה הוצא מהברכה. מנגד, המילה 'ברוך' נשארה בברכה, ובאמצעותה עדיין נוכחותו של האל מרומות. האל מוזכר ואינו מוזכר גם יחד. חשוב לציין כי שאר הברכות שנאמרו בחתונה זו היו אישיות בלבד, ללא התייחסות לברכות המסורתיות.

החלפתה של ירושלים בתל אביב אינה מקרית, היא משקפת תפיסה כללית של ניגוד ועימות בין שתי הערים: ירושלים כמעוז המסורת, הדת והיהדות – כנגד תל אביב, מעוז החופש, המודרנה והישראליות. באופן זה ירושלים – המקום 'הגדול' בה'א הידיעה, שהוא יותר מכל האתרים – מוחלפת בתל אביב, המקום 'הקטן', המסמל מציאות חיים קרובה, עכשווית ומקומית.⁶¹ באופן זה הכרונו־טופ המקודש מתחלף בכרונו־טופ ארצי. עם זאת, בטקסים אלטרנטיביים רבים הכרונו־טופים אינם מחליפים זה את זה ואינם מוציאים זה את זה, אלא קיימים בו בזמן בטקס אחד. לדוגמה, בטקסים של התנועה הרפורמית ובטקסים יהודיים חילוניים רבים (המתקיימים מטעם מכון הטקסים החילוניים 'הווייה' ומטעם 'שער עורכי הטקסים היהודיים חילוניים בישראל') נוהגים להוסיף ברכה אישית לברכה המסורתית, הכול בהתאם לרצון הזוג המתחתן. להלן דוגמאות לשילוב בין שני סוגי הברכות – שבע הברכות המסורתיות עם שבע הברכות האישיות, שנאמרו בחתונה הרפורמית של עיריית וירון:

1. הרב אזרי: ברכה מסורתית.
- אחות החתן: הכול התחיל ב־15 בינואר 2001 כאשר נלכדת ברשת של עיריית. משם הרומן התחיל להתגלגל והנה אתם עומדים להתחתן. אני מאחלת לכם בשם המשפחה – שמחה, אהבה. מי ייתן ותחושו את חדות הבריאה. היו ימים שאיחלתי לך שלישייה, אך תזכור שזה היה מאהבה. מזל טוב!
2. אחיו של החתן: ברכה מסורתית.
3. אבי החתן: ברכה מסורתית.
4. אבי הכלה: ברכה מסורתית.
5. הרב אזרי: ברכה מסורתית.

חברה קרובה של הכלה: עיריית, אני מכירה אותך שנים רבות. וברכה זו מוקדשת לך מכל החברות. תמיד ידענו שבנושאי ספרות ואמנות את הכתובת הנכונה. וגם אם הראש שלך לפעמים בעננים בחידוני טריוויה את שוברת שיאים. ליוונו אותך בתלאות הרווקות ולאחרונה גם בתלאות החתונה. ועכשיו אנחנו מאחלות לך מכל הלב שירון יהיה בעל מסור ואוהב. יעשה כביסה, ישטוף כלים, יביא לך ארוחת בוקר למיטה לפעמים. את יכולה גם, אם בא לך. והכי חשוב שתהיו מאושרים.

61 על ההבחנה בין המקום הגדול למקום הקטן ראו: זלי גורביץ' וגדעון ארן, 'על המקום' (אנתרופולוגיה ישראלית), אלפיים, 4 (1991), עמ' 9-44.

6. הרב אזרי: ברכה מסורתית.

אחות הכלה: מי שמכיר את המשפחה שלנו יודע, שאחד הנושאים האהובים עלינו הוא בישול ומזון. לכן הדבר הטבעי בערב מיוחד שכזה הוא להגיש לכם, עיריתי, אחותי הקטנה, וירון, גיסי הטרי, מתכון. מתכון לקונפיטורה שהיא כמו הזוגיות המתקתקה, בעלת מרקם עדין והכי חשוב נשמרת לאורך שנים. המתכון עובר במשפחתנו מדור לדור. סבא וסבתא העבירו אותו לאבא ואימא שהעבירו אותו אלינו. כל זוג בשלנים משנה את המתכון כראות עיניו. תרשו לי להציע את הגרסה שלי [...] קונפיטורה – תמרים במיורן. חומרים – אהבה, כבוד, שמחה, סלחנות, סובלנות, כנות, הומור וחברות. אופן הכנה: ראשית אהבו את עצמכם, הרגישו שאתם ראויים אחד לאהבתו של השני. קלפו את העמדות הפנים והצביעות וערבבו עם כנות וכבוד. חממו בחום בינוני. היזהרו, חום רב מדי עלול לשרוף את התבשיל [...] בשלו באטיות וברגישות. זכרו – ההנאה מהבישול גדולה לפחות כמו ההנאה מהאכילה. צאו לדרכם המשותפת כשמצנפת הבשלנים לראשכם ותאוות החיים הטובים על שפתותיכם. שיהיה לכם בתיאבון.

7. הרב אזרי: ברכה שביעית מסורתית.

בברכות אישיות אלו, המתווספות לברכות המסורתיות, המברכים חוזרים אחורה ללידת הגיבורים – החתן והכלה, מעלים זיכרונות אישיים ומציירים את דיוקנם. גם האיחולים לבני הזוג וקבלתם למשפחה הם נושאים נפוצים בברכות האישיות. הברכה השישית, האישית, של אחות הכלה, שהגישה לזוג מתכון לבישול, היא מטפורה לחיים זוגיים מאושרים ואיחוליה למתחננים.

כאמור, קיימת גם אפשרות של אמירת שבע ברכות חילוניות. באתר 'שער עורכי הטקסים היהודיים חילוניים בישראל'⁶² אפשר למצוא שתי הצעות חדשות לפחות לניסוח של שבע ברכות חילוניות, שנכתבו בידי שני עורכי טקסים, חברים באתר זה: יאיר רוטקוביץ'⁶³ וגיא אורן.⁶⁴ גם הרב החילוני נרדי גרין, ממקימי האתר ואחד העורכים בו, ניסח שבע ברכות חילוניות. להלן הנוסח המתחדש של שבע הברכות שמציע יאיר רוטקוביץ':

1. ברוך פרי הגפן החושף סוד ובורא וממליך אהבה.
2. ברוכה ההוויה האהובה המכבדת ומכילה את כל שנברא באהבה.
3. ברוך האדם היוצר עולם, בו כל אשר יצר ראוי לאהבה.
4. ברוך אתה אדני יוצר האדם. ברוך אשר יוצר האדם בצלמו, בצלם דמות תבניתו. ברוך אשר יוצרת חווה ברחמה ברחמים בבניין עדי עד. ברוכים חווה ואדם המתקנים לב ועולם, באהבה ואחוה.

<http://www.tkasim.org.il> 62

63 יאיר רוטקוביץ', 'שבע ברכות – נוסח אישי', אוקטובר 2006 בתוך האתר של 'שער עורכי הטקסים היהודיים חילוניים'.

64 הרב גיא אורן, 'שבע ברכות חילוניות – הצעה לטקס חילוני', בתוך האתר של 'שער עורכי הטקסים היהודיים חילוניים', יולי 2009.

5. שוש תשיש הנשמה בגאולתה מעקריתה, בקיבוץ כל אושרה לתוכה בשמחה. ברוך משמח נפשו ביום ציון זיווגה בכניה ובהבנה של חיי אהבה.
6. שמח נשמח רעים האהובים כשמחת היצירה בגן עדן מקדם. ברוכה הקהילה שנאספה כאן לשמח החתן והכלה.
7. ברוך אתה אדוני משמח החתן עם הכלה. ברוך הזוג אשר ברא היום ששון ושמחה גילה רינה דיצה וחדווה אהבה ואחוה שלום ורעות. מהרה ישמע קולו בערי יהודה ובחוצות ירושלים בקול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה. קול מצהלות חתנים וכלות מחופתם ונערות ונערים ממשחה נגינתם. ברוך הזוג הנישא בשמחה החתן עם הכלה.

שבע ברכות אלו, מקצתן מברכות את האל בלשון המסורתית בגוף זכר, מקצתן בלשון נקבה, ומקצתן מברכות את האדם או את הזוג הנישא במקום את האל, כלומר התפיסה האורתודוקסית הדתית, המפארת את האל בלשון זכר, מתקיימת בד בבד עם התפיסה הניו־אייג'ית הקבלית, שרואה באלוהות יסוד נקבי ומברכת את האל בלשון נקבה. כל זה עם התפיסה ההומניסטית החילונית, המפארת את האדם ואת מעשי ידיו במקום את האל. שילוב קטגוריות אלו במסכת ברכות אחת הוא סממן של פוסט־חילון. הנוסחים הנוספים של שבע הברכות החדשות, שכתבו הרבנים החילונים נרדי גרין וגיא אורן, הם בעלי אופי חילוני יותר. הברכות מברכות את האדם או את האנושות או את הקהילה ללא אזכור האל, ואילו הרקע הדתי של 'איר רוטקוביץ', שקיבל חינוך דתי בעברו ועזב את עולם הדת האורתודוקסית, נותן את אותותיו בנטייה גדולה יותר לשלב בין דת לחילון. נטייתו המסורתית יותר באה לידי ביטוי גם במקרה של לוויית – הוא סבור שאין תחליף לקדיש המסורתי, ולכן מציע למשפחה לשמור על הנוסח המסורתי הארמי של קדיש. כחתונה של בני ואורית בירך נרדי גרין שבע ברכות חילוניות שניסח ללא אזכור שם האל:

1. ברוך אתה עמל כפינו מגדל פרי הגפן, ויוצר היין.
2. ברוך אתה האדם על יכולתו להבדיל בין טוב ורע ולבחור בזוגו בחירה טובה ומוצלחת.
3. ברוך אתה האדם יוצר המשמעות, מיטיב החיים וגורם ההנאה.
4. ברוך אתה האדם השומר על צלמו צלם אנוש גם ברגעיו הקשים ביותר.
5. ברוכה את האנושות המתקיימת על ידי זיווג זיווגים ולידת בנים ובנות.
6. ברוכים אתם השותפים לשמחת הכלולות, בני המשפחה הרעים המכרים וכל יושבי תבל בכרכת שמחה שלמה ללא ידיעת צער מעתה ועד עולם.
7. ברוכים אתם הזוג החתן והכלה בכל ביטויי השמחה והאהבה: ששון ושמחה. חתן וכלה. גילה ורינה. דיצה וחדווה. אהבה ואחוה. ושלווה ורעות. קול ששון וקול שמחה. קול חתן וקול כלה. קול מצהלות חתנים וכלות מחופתם. נערים ונערות ממשחה נגינתם. ברוכים אתם המשמחים החתן עם הכלה.

ברכות חילוניות אלו מתייחסות לשבע הברכות המסורתיות במפורש; כל ברכה מתבססת על הציטוטים מתוך הברכה המסורתית תוך כדי החלפת ההתייחסות לאל בהתייחסות לאדם, לאנושות כולה או לזוג המתחתן.

שבירת הכוס

בחתונה יהודית אורתודוקסית החתן שובר כוס ומכריז: 'אם אֶשְׁכַּח יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח יְמִינִי, תִּדְבַק לְשׁוֹנֵי לְחֻמֵי אֵם לֹא אֶזְכְּרֶנּוּ, אֵם לֹא אֶעֱלֶה אֶת יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שְׂמֹחֲתִי'. במסורת היהודית למעשה סמלי זה מתלווים פירושים רבים.⁶⁵ ברמה הכלל אנושית, שבירת הכוס מסמלת את העצב שבשמחה; ברמה הלאומית היא מסמלת הן את החורבן והן את הגאולה העתידית; וברמה האישית – את מעשה קריעת הבתולין של הכלה על ידי החתן, כלומר הכוס הנשברת בחופה היא סמל רב-קולי שמספר סיפורים רבים באמצעות מסמן אחד. אפשר להצביע על מגמות חדשות בזירת הטקסים האלטרנטיביים בנוגע לשבירת הכוס.⁶⁶ בחתונה הרפורמית של עיריית וירון, החתן שבר כוס בליווי אמירה מסורתית של 'אם אשכח ירושלים', ואילו בחתונה החילונית של בני ואורית נעשתה שבירה שוויונית של נורת נאון ארוכה (לשם נוחות והתאמה לשבירה משותפת), שלוותה באמירה חדשה. בדברים אלה הקדים הרב החילוני נרדי גרין את שבירת הנורה:

השבירה הינה סמל לכך שגם ברגעי השמחה הגדולים ביותר בחיינו אין אנו מתנתקים מן המציאות, שמזמנת לנו לעתים אירועים עצובים. כשם שבכל אבל עמוק נשמרת גחלת של שמחת חיים, כך גם בכל שמחה גדולה, נשמר מעט מן העצב. בעבור בני ואורית היום רגע השבירה מסמל את שבירת הרוע, הדיכוי והכפייה. בנוסף לכך, מסמלת השבירה את שבירת המגבלות ופריצת גבולות. אבל במיוחד מסמלת השבירה את המפץ הגדול שבעקבותיו נברא עולם חדש וטוב. רגע השבירה מסמל דבר שנעשה ואין להשיבו, כמו האיחוד בין בני ואורית קשר בל יימוט, ייכון לעולם. אני מזמין את בני ואורית לאמור את משפט השביר לשבור ביחד, בצורה שוויונית. החתן והכלה שברו את הנורה עם המילים האלה: אם אשכח לא אהיה עוד אני לעולם.

65 לניתוח מפורט של המשמעות שבירת הכוס בחתונה ביהדות ראו: הרווי גולדברג, 'שבירת הכוס בחתונה: ראייה אנתרופולוגית פרשנית', עמ' 595-607, בתוך: אורית אבוהב ואחרים (עורכים), ישראל: אנתרופולוגיה מקומית, תל אביב 1998.

66 לניתוח מפורט של המגמות החדשות בנוגע לשבירת הכוס בזירת טקסי חתונה אלטרנטיביים היום ראו: Anna Prashizky, 'Breaking the Glass: New Tendencies in the Ritual Practice of Modern Jewish Orthodox and Alternative Weddings', *Sociological Papers*, 13 (2008), pp. 89-110

הפעולה הטקסית המסורתית של שבירת הכוס מכוננת את הזיכרון הקולקטיבי היהודי של חורבן בית המקדש ותקווה לבניינו ולגאולה העתידית, ואילו האמירה החדשה מכוננת את הזיכרון האישי של בני הזוג ומסמנת את תהליך האינדיבידואליזציה של הסמל הדתי הקולקטיבי. פרשנות נוספת שנתן הרב נרדי גרין מרחיבה את משמעות הפעולה לרמת הקוסמולוגיה החילונית, החלופית לדתית, המאמינה במפץ הגדול כראשית הבריאה. גם הרמה הכלל-אנושית מוזכרת בהקשר של השבירה – העצב שבשמחה וגירוש הרוע. וחזרה לתהליך האינדיבידואליזציה ולבחירה האישית – שחרור מכפייה ושבירת המוסכמות וגבולות. מלבד זה, השבירה נעשתה פעולה שוויונית של החתן והכלה. ברוב טקסי חתונה הלא אורתודוקסיים השונים נוהגים לשבור כוס או חפץ אחר, דוגמת נורה או לפתוח בקבוק שמפניה או להשמיע קול מוקלט של ניפוץ הזכוכית. לרוב גם נוהגים לשבור כוס או חפץ אחר בליווי אמירה חדשה המחליפה את 'אם אשכחך ירושלים' המסורתית. המשותף לכל הפעולות החדשות הוא הפיכת הסמל הדתי ליסוד אסתטי בידורי המציין את סיום טקס החופה ותחילת המסיבה. המתחתנים בחתונות השונות דיברו על הדרמטיות של השבירה המסמלת את סיום הטקס.

טקסי קבורה

קיימים מנהגים רבים סביב טקס לוויה יהודי אורתודוקסי וכן הבדלים בין מנהגי עדות המזרח לאשכנז. הקבורה, שהיא הצורה המקובלת של הטיפול במת ביהדות, נמצאת היום במונופול של היהדות האורתודוקסית, הפועלת באמצעות משרד הדתות והחברה קדישא. רכיבים בסיסיים ביותר של טקס לוויה אורתודוקסי, שסדרם משתנה בהתאם למנהגים השונים, הם: קריעה, הספד, קדיש, הליכה אל הקבר ונשיאת המת, קבורת המת, צידוק הדין, אל מלא רחמים, בקשת מחילה. פעולות רבות של הלוויה מלוות בקריאת קטעים מהמקורות היהודיים, כגון משניות, פרקי תהילים ותפילות שונות, שהם בגדר אמירות קנוניות. מרבית הטקסים האלטרנטיביים שנבדקו במחקר זה, אם כי במידה שונה ובאופן שונה, כללו רכיבים מסורתיים של טקס קבורה יהודי אורתודוקסי. אלה הם סמלי מפתח של לוויה יהודית, כמה מהם מוצגים באירועים האלטרנטיביים בנוסחם המסורתי המקורי בשילוב רכיבים חדשים, וכמה מהם מכונים בשם המסורתי או שנעשה בהם שימוש במטבעות לשון מסורתיות, כשמעורה לתוכם תוכן חדש לגמרי. מלבד קבורה האלטרנטיבית בכתי קברות קיבוציים, קיימת היום אפשרות לשרוף את הגופה באמצעות חברת 'עלי שלכת'.⁶⁷

67 זה ההסבר המובא באתר של החברה בכתובת www.aleyshalechet.co.il: 'עלי שלכת הינה בית לוויות מודרני העוסק בקבורה אזרחית, שרפת גופות, טקסי לוויה ואזכרה, מפעלי הנצחה, אדמיניסטרציה וטיפול בירוקרטי, יעוץ בתחומים שונים ושירותים נלווים נוספים. אנו מטפלים

החברה מציעה גם שירות של עורכי טקסי הלוויה שבונים טקס שמותאם למשפחה האבלה ולרצון הנפטר.⁶⁸ תקופת האבל ביהדות מתחילה מרגע הפטירה של האדם ונמשכת חודשים ארוכים לאחר הלוויה.⁶⁹ מפאת הצורך לצמצם את שדה המחקר, אעסוק במאמר זה רק בטקס הלוויה עצמו.

להלן אתמקד במקרה נבחר של לוויה שנערכה בקיבוץ מעלה החמישה בשנת 2007, של מרים, שנפטרה בשנות התשעים לחייה. בית העלמין נמצא במקום פסטורלי עם נוף פתוח של הרי יהודה, עצי אורן וצמחים רבים, על הקברים ומסביבם פרחים צבעוניים וירק. בני משפחתה של מרים בחרו לערוך טקס לוויה לא אורתודוקסי, בהנחיית רבה רפורמית, בחלקת קבר שרכשו בבית העלמין בקיבוץ. יש לציין שהם מגדירים את עצמם חילונים, ואינם משתייכים לקהילה הרפורמית. הם פנו לרבה בעקבות המלצה של עובד בית העלמין, בגלל פתיחותה והתאמתה את הטקס להשקפותיהם. במילים האלה הסבירה בתה של הנפטרת, חילונית ירושלמית, את רצונה לקבור את אמה בבית העלמין הקיבוצי ובטקס לא אורתודוקסי:

הדבר התגלגל מהבת שלי שהיתה בלוויה בהר מנוחות והיא חזרה משם ואמרה: אני, את הסבתא שלי לא רוצה לקבור שם. זה קר ואין משהו ירוק. ואנחנו לא דתיים. אנחנו מאוד רוחניים ולא דתיים. לא משתייכים לאיזו דת. אז משם זה התחיל. חיפשנו מקום קרוב לירושלים והיינו במעלה החמישה. והמקום פשוט מצא חן בעינינו. אימא שלי קודם כול לא ידעה מזה [...] ההחלטה היתה יותר בשביל הילדים שלי, בשבילי ובשביל אנשים שהכירו אותה. וגם חשבנו, שהיא היתה אדם שמאוד אהבנו לדבר אתה והיא היתה אדם שמאוד מקשיב. ואחותי אמרה שהיא היתה רוצה מקום שבו היא תוכל לספר משהו אישי, שיהיה מקום שהיא תוכל לשבת ולהרגיש אותה. והבת שלי אותו הדבר [...] גם מבחינת המקום, מבחינת מי שהיא היתה — כן אדם של טבע, אי אפשר היה בשבילנו להתאחד אתה במקום כמו הר המנוחות [...] אז בגלל זה החלטנו ללכת על המקום הזה. לעשות דתי זה לא היה ביכולת שלנו להתעסק עם חברה קדישא. זה פשוט דחה אותנו. כי אנחנו לא דתיים. אני מכבדת את האחרים, אם זה מה שהם צריכים זה בסדר. אנחנו רצינו מקום להיפרד [...] כל אחד לפי הרצון והיכולת שלו. בעלי גם כן הביא שני שירים באנגלית שהוא הקריא. אלו היו הסיבות שעשינו את זה ככה. זה דבר שלא חשבנו שיהיה ככה אבל היינו שם כבר 3-4 פעמים ואם זה היה בהר המנוחות אני בוודאי לא הייתי הולכת לשם. ופה — כן. זה מקום שאפשר

בכל הנושאים, קטנים כגדולים כאחד ועד הפרט האחרון, תוך שימת דגש על התאמה אישית לרצון האדם ולאורח חייו. אנו מספקים שירותים כוללים (חבילות) בתחום הקבורה, השרפה, הלוויה והאזכרה, אותם אנו מתאימים אישית לנפטר וליקיריו.⁷⁰

68 לעתים אנשים פונים לפני הפטירה לחברת שלכת או לארגון אחר המתמחה בטקסי לוויה לא אורתודוקסיים, וחותרים על צוואה המבטיחה את שרפת גופם לאחר המוות.

69 לניתוח מפורט של שלבי האבל ביהדות ראו: ניסן רובין, קץ החיים: טקסי קבורה ואבל במקורות חז"ל, תל אביב 1997.

להתאחד איתה. אני יכולה לעשות את זה גם בבית, עם תמונה או בלי תמונה, אבל יש שם אלמנט של טבע, זה מקום שאם היא היתה בחיים היא הייתה רוצה לשבת בו וליהנות ממנו [...] אנחנו התלבטנו בין לעשות את זה לבד לגמרי לבין לעשות את זה בתנועה הרפורמית. לנו זה לא היה משנה, כי אנחנו לא שייכים לאף קהילה. אבל אחרי שפגשנו אותה הרגשנו שכדאי שמישהו ירכז את זה. כי מי ירכז את זה? אנחנו היינו באבל. היינו צריכים מישהו שיוביל לנו את הדרך. יסביר איך עושים את זה. בחרנו את הקדיש החילוני שהיא הציעה לנו אותו [...] היא הכניסה קצת דת וזה היה נכון. בכל זאת היו שם אנשים מסורתיים ואיש אחד דתי. ולא רציתי שאנשים ירגישו לא נוח. אם זה היה חילוני לחלוטין ללא שום התייחסות לדת – יש אנשים שזה לא היה להם טוב. ואני רציתי שיהיה טוב לכולם, עד כמה שאפשר, אי אפשר לרצות את כולם [...] רציתי שכמה שאפשר כל אחד יוכל למצוא שם מקום [...] בכל זאת אנחנו יהודים. אבל טקס חרדי – זה פשוט לא היה מתאים. כל הקטע של קריעת הבגד. אני לא יכולה עם טקסים שלא מדברים אלי. בעיני זה לא נכון לעשות טקס אורתודוקסי, כי מכריחים אותי לעשות מה שאינו נכון בעיני ומה שלא מתאים לי. מסכנים אלה שאין להם כסף והם אכלו אותה. כי הלוויה והקבר עלו לנו 25 אלף ש"ח שזה סכום מאוד משמעותי. דת מנסה לדחוס אותך למקום שהם רוצים. זה כמו חליבה. זה מקומם אותי, כל דבר שהוא לא בא מבפנים אלא בא מבחוץ ומולבש עלי.

כפי שעולה מהדברים, שלוש סיבות עיקריות הובילו את בני המשפחה לבחור בקבורה חילונית: ההתנגדות לדת האורתודוקסית, לכפייה הדתית ולבתי עלמין אורתודוקסיים, הנתפסים בעיניהם כקרים ומנוכרים, ללא ידק ופרחים, מקום שלא ניתן להתאחד בו עם זכר הנפטר. קיים בדבריה היבט של מחאה חברתית ורצון למרוד נגד השליטה של הממסד האורתודוקסי. דבריה עולים בקנה אחד עם הממצאים של המחקרים האנתרופולוגים שבחנו את היחס של הציבור הישראלי החילוני כלפי הלוויה האורתודוקסית. החוקרים הצביעו על מבוכתם של החילונים, הזרות של הטקס הדתי לערכים חילוניים ועל היותו נקודת חיכוך במתחים הנמשכים בין יהודים אורתודוקסיים ובין חילונים.⁷⁰ סיבה נוספת היא הרצון לבחור טקס לוויה ההולם את אופיים של המבצעים, שנוצר בהתאם לרצונם, ללא תכתיבי הדת, כלומר הבחירה החופשית של אנשים, העורכים את הטקס, עומדת במרכז. אי-אפשר לראות בפנייה לטקס לא אורתודוקסי ביטוי לחילון מוחלט, אלא יש לראות בה ביטוי לחילוניות דתית. המרואינת הדגישה שהם אנשים רוחניים, אבל לא דתיים, יהודים, אבל לא חרדים, שחיפשו טקס אשר יבטא בצורה נאמנה את זהותם, ללא תכתיבי הדת. הרצון לכלול רכיבים יהודיים מסורתיים בטקס מבטא גם

70 הנרי חנוך אברמוביץ', 'הלוויה בירושלים: נקודת מבט אנתרופולוגית', בתוך: רות מלקינסון ואחרים (עורכים), אובדן ושכול בחברה הישראלית, ירושלים 1993, עמ' 181-196; Michael Ashkenazi, 'What is the Custom? Funeral Rites and Confusion among Middle Class Israelies', *Israel Social Science Research*, 8(2), 1993

את הנטייה לרצות את כולם, כלשונה, שכל אחד, גם האנשים הדתיים, יוכלו להזדהות עם הטקס, כלומר הרצון לשמור על החוט המקשר עם היהדות המסורתית ועם נציגיה, ולא להתנתק מהם ניתוק מוחלט.

בני המשפחה של מרים רחצו והלבישו בעצמם את גופתה לפני קבורתה בארון ולא בתכריכים, כפי שמקובל היום בחברת קדישא. שימוש בארון קבורה הוא אחד ההבדלים הבולטים בין טקסי קבורה אורתודוקסיים ובין טקסי קבורה לא אורתודוקסיים. עם זאת, בקבורה אלטרנטיבית בבתי העלמין האזרחיים מקובל שהמשפחה פונה לשירותיה של חברה דתית שעוסקת בטהרת הגופה לפי כללי היהדות האורתודוקסית.

הלוויה החלה בדברי פתיחה של הרבה הרפורמית על הנפטרת, שנאמרו מול הארון בכניסה לבית העלמין. היא הזמינה אנשים לשאת את ארון הקבורה לקבר. לאחר קבורת הארון נאמרו הספדים ליד הקבר. סדר המספדים כלל את: (1) שמואל, גיסה של מרים, שהקריא לזכרה שיר שחיבר. למעשה, הוא התכוון לקרוא שיר של המשורר האנגלי תומס דילן, אך לבסוף קרא שיר שלו, שהקדיש לנפטרת ואת השיר של דילן תכנן להקריא ליד הקבר בציון שלושים לפטירתה; (2) קטע אישי שכתבה נכדתה בת עמי, הבת הבכורה של בתה; (3) אותיות הנשמה שחיברה במיוחד נכדתה הקטנה יעל; (4) הספד מפי הרבה הרפורמית, שסקר את תולדות חייה ואת אופייה של המנוחה; (5) השמעת קטע מוזיקלי של שירת הציפורים. לאחר מכן אמרה הרבה הרפורמית את תפילת 'אל מלא רחמים' המסורתית. הטקס הסתיים בקריש חילוני מפי אריאלה, בת דודה של הנפטרת, שהיתה קרובה אליה במיוחד, ובשל כך נבחרה לתפקיד זה. להלן נעבור על כל חלקי הלוויה בנפרד.

קריעה

נוהגים היום לעשות קריעה בבית הקברות לפני שיוצאים ללוות את המת לקברו. ישנם מנהגים שונים בעניין הקריעה, ויש הנוהגים לקרוע קריעה כבר עם יציאת הנפש או כשמתבשרים על כך.⁷¹ בדרך כלל דואג איש חברה קדישא לקרוע את החלק העליון בבגדי האבלים. האבל עומד ואיש חברה קדישא קורע בסכין את בגדו ואז האבל אומר את הברכה: 'ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, דיין האמת'. לאחר מכן האבל מושך את הקרע כמו ידו. הקריעה היא אחת מסמלי המפתח המרכזיים של הלוויה היהודית, דוגמת שבירת הכוס בחתונה. ישנה סמליות משותפת לשני מנהגים אלה. כפי שטוענים קופר ורובין, למנהגי חיתוך, שבירה והסרה יש משמעות ייחודית ביהדות. פעולות אלו עושות את הטרנספורמציה מיהודי ללא יהודי. כך היחיד העובר משלב לשלב במחזור חייו עובר טקסים שהחיתוך או ההסרה בהם מציינים את השינויים שהוא עושה – ברית

71 לפירוט על מנהגי הקריעה ראו: רובין, לעיל הערה 69, תל אביב 1997.

מילה בלידה (הסרת עורלה), שבירת כוס בחתונה וקריעה בלוויה. אלה תהליכים בלתי הפיכים ומציינים שינויים בסטטוס שאין מהם חזרה. לדברי רובין, משמעות נוספת של קריעה מתבטאת בהיותה אמצעי לפורקן רגשות של כעס על המוות שהאבל מרגיש. רובין אף מסביר שקריעה היא פעולה טקסית רשמית עם כללים ברורים (ההלכה קובעת את גודל הקריעה ואת מקומה המדויק בבגד, והן את קרובי המשפחה של הנפטר המחויבים בקריעה). הקריעה נעשית בעמידה ומציינת ביטוי מיוחד של כבוד וקבלת סמכות הבאים לידי ביטוי בברכת ברוך דיין אמת. ברכה זו היא הכרזה בפומבי על האמונה באלוהים ובצדקת מעשיו. מה קורה בדבר הקריעה בטקסי לוויה לא אורתודוקסיים? מתוך התצפיות עולה שאין כלל קבוע וישנן לוויית ששומרים בהן על המנהג המסורתי של הקריעה וכאלה שהמנהג מתבטל בהן. בלוויה של מרים לא עשו קריעה בגלל חוסר הרצון של המשפחה לקיימה.

הספדים

משמעות המונח 'הספד' היא 'כלל הדברים הנאמרים על המת במעמדים הציבוריים'.⁷² מטרת ההספדים בלוויית כיום היא לצייר דיוקן אידאלי של הנפטר, לסרטט קווים לדמותה ולספר סיפור על אודותיה. קרובי משפחה וחברים מוסיפים קווים לדמותה מנקודת מבטם. ההספד הוא חלק חשוב של הלוויה האורתודוקסית, אך מתוך התצפיות על הלוויית הלא אורתודוקסיות ושיחות עם עורכי הטקסים השונים עולה שהזיכרון האישי המכונן באמצעות ההספדים הוא החלק הדומיננטי של הטקס הלא אורתודוקסי (בין השאר גם מבחינת משך הזמן המוקדש להם). להלן דוגמה מקוצרת להספד, שאמרה נכדתה של מרים:

כתבתי את זה בשעה שהודיעו לי על מותה של סבתא, ויכול להיות שזה נכתב בהתפרצות רגשות. סבתא היקרה שלנו [...] סבתא היתה ההיפך הגמור שלי. את כל מה שהיה חסר בי היא השלימה בצורה מופלאה. לפעמים התקוממתי, אך תמיד הערכתי את התכונות החזקות שלה. אחרי שיחה סוערת ומרתקת בינינו תמיד יצאתי עם טיפ לחיים ומילת עידוד שכל פעם האירה עבורי את הדרך המפותלת של חיי. מתחת לכל המסווה של היקיות הקפדנית הסתתרה נשמה רכה ומבינה. ההתרגשות שלה מפרח מלבב בגינתה, ההזדהות שלה אתי ברגעים קשים וההבנה העמוקה שלה אליי, ללא מילים, היתה מחזקת אותי בכל מני תפניות בחיי ומעודדת אותי שאמשיך בלימודיי [...] סבתא לא היתה סתם טיפוס אינטלקטואלי, היא היתה בעיקר אישה של מעשים, עוד בקום המדינה היתה ממלח הארץ, שהקימו את הקיבוץ הזורע בעזרת אמונה באדם החדש ובחברה צנועה והגונה. סבתא, לפי דעתי, היתה הציונית הפמיניסטית

72 פירוט על ההספדים בתקופת התלמוד ראו רובין, שם, עמ' 198-213.

הראשונה, כשהעזה בזמנה לעזוב את הקומונה בקיבוץ לטובת הגשמת קריירה אישית [...] אבל יותר מכול, אני אזכור את החסכנות וההסתפקות שלה במועט. כשהייתי מחמיאה לה על בגד כלשהו היא היתה אומרת בגאווה – כבר שלושים שנה יש לי אותו. היא היתה אחרונת הדינוזאורים שמעולם לא הסתנוורה מפלאי הטכנולוגיה, אפילו סירבה לקנות מכונת כביסה [...] אני מקווה שאת נמצאת במקום שכולו טוב, כי את היית אישה צדיקה, שבזכותה כל נכדיה הגיעו לממש את עצמם וייעודם. היית אישה נאצלת, שוויתרה על ממון לטובת מוסריות וצדק חברתי. ברגע שראית את כולנו עומדים במקום יציב ובטוח בחיים רק אז הסכמת לפרוש מגופך. אומנם לא האמנת בגלגול נשמות ובנצחיות של הנשמה, אך אני יודעת שאי שם את משגיחה עלינו ושולחת לנו מאורך [...] סבתא דיברה על הקמתה של המדינה הפלסטינאית עוד לפני שרביץ חתם על הסכם אוסלו [...] הלידה והמוות שניהם אשליה, סבתא תמיד היתה פה ותמיד תהיה פה, העולם הזה הוא מעבר לעבר אנושות טובה יותר וברגע שישאל תביא את השלום למוזה"ת היא תפיץ מאורה לשאר הגלקסיה ואז נעשה קפיצה קוונטית לפלנטה מוארת ומאושרת יותר.

הקטע מתאר את דמותה של הנפטרת, משקף את האמונה בהישארות הנפש לאחר המוות ובגאולה עתידית לאחר השכנת השלום בין יהודים לערבים במזרח התיכון. כל אלה מבטאים אמונה רליגיוזית מסוימת של הכותבת. אברמוביץ', במחקרו על היחס לטקס לוויה יהודי אורתודוקסי בקרב ישראלים חילונים, מציין את ההתנגשות הבסיסית בין תרבויות חילוניות ובין תרבויות דתיות. כלשונו, בהקשר של לוויה התפיסה האורתודוקסית היא תפיסה מיסטית, של העולם הבא ועוסקת בבלתי נראה. להבדיל מכך, לפי סברתו הישראלים החילונים מרגישים שלא בנוח בנוגע למושגים מיסטיים ואסכטולוגיים אלה של שכר ועונש, העולם הבא וגן עדן, נצחיות וגיהינום. לדבריו, התפיסה החילונית רואה במוות לרוב את הקץ הסופי של האדם ומעבר מחיים ללא חיים. ניתוחו נעשה כחלק מתזת החילון, המייחסת חילוניות גמורה לישראלים החילונים הקוברים את יקיריהם, ואילו הדוגמה של הלוויה של מרים ממחישה את המורכבות של התפיסות והאמונות של בני המשפחה בעניין קיום הנשמה שלאחר המוות. הציטוט המובא למעלה דווקא ממחיש את האמונה שבקיום הנפש לאחר המוות, הנפוצה גם בקרב המגזר החילוני.

הזיכרון האישי המכונן בברכות האישיות בחתונות האלטרנטיביות בא לידי ביטוי גם בהספדים בלוויות. הוא מרכיב חשוב ומרכזי ביותר של הטקסים החדשים, הן בחתונות והן בלוויות.

מוזיקה ושירה

בלוויה של מרים הסתיימו ההספדים של בני המשפחה בהשמעת קטע מוזיקלי של שירת הציפורים. השמעת מוזיקה שהנפטרת אהבה או שמבטאת את אופייה, וכן נגינה בכלי נגינה

כמו כינור, גיטרה או חליל ליד הקבר הטרי מאפיינת את טקסי הלוויה האלטרנטיביים. כך למשל בלוויה אחרת, שנערכה גם היא בקיבוץ מעלה החמישה ב־2010, ניגן חבר הנפטר בחליל שקיבל ממנו במתנה את מנגינת 'הנשמות הטהורות' מתוך אורפאוס בשאל מאת גליק (בלוויה זו גם נאמרו שירים ישראלים עם אמירת 'אל מלא רחמים' וקדיש מסורתית), ואחד מבניו ניגן בגיטרה ושר שיר של סינטרה באנגלית. גם הקראת שירים מתוך השירה העברית, פרי עטם של משוררים, כגון טשרניחובסקי, ביאליק, אלתרמן, עמיחי, רביקוביץ' ועוד, אך גם מתוך השירה העולמית או שירים שכתבו הנפטרים עצמם לפני מותם או בני המשפחה, במיוחד לכבודה של הנפטרת, כמו בלוויה של מרים, הם מחזה נפוץ באירועים אלה. בלוויה של סופר ישראלי מפורסם, שנערכה ב־2007 באותו הקיבוץ, קראו שיר של המשוררת הרוסית אנה אכמטובה, שיר של הנפטר עצמו, וחברו הקרוב הקריא קטעים מתוך יומנו (בלוויה זו נאמרו קדיש חילוני והתפילה 'אל מלא רחמים').

מוזיקה, ספרות ושירה הן אמצעים לרומם את רוח האדם ודרכים אל הנשגב. על כן אפשר לראות בהן רכיבים רליגיוזיים.⁷³ במובן מסוים הן משמשות מקבילה לברכות הדתיות, שגם הן מובילות אל הנשגב האלוהי. הן גם מבטאות השפעה של טקסי לוויה לא יהודיים אירופיים, דתיים וחילוניים, שנהוג לנגן בהם בכלי נגינה ולשיר. חשוב לציין שבטקסי לוויה יהודיים בתקופת התלמוד נהגו לנגן בחליל. לפי השערתו של רובין, ייתכן שהמנהג התבטל בעקבות הניסיון של חכמים לאסור בכלל את השירה ואת הנגינה, כלומר למרות התפיסה המקובלת היום, השירה והנגינה לא היו זרות לרוח הלוויה היהודית. גם בחתונות אלטרנטיביות נהוג לקרוא שירים או לשיר מתחת לחופה, כלומר לאמנות יש תפקיד מרכזי בטקסים החדשים: היא מובילה אל החוויה הרוחנית והקדושה. כמו שמציין אברמוביץ' במאמרו על היחס של הציבור הישראלי החילוני לטקס לוויה האורתודוקסי, חילונים רבים נפגעים מהיעדר גוון אסתטי בתהליך הקבורה של חברה קדישא. ההשקעה בהיבט האסתטי בטקסים החדשים באה לענות על צורך זה של הציבור הישראלי החילוני הדוגל בערכים מערביים. בהקשר של טקסי הלוויה האלטרנטיביים הדבר בא לידי ביטוי בהיבטים נוספים, כגון קבורה של הנפטר בארון ולא בתכריכים; שימוש בזרי פרחים שהמלווים מניחים על הקבר, במקום המנהג היהודי להניח אבנים, או שילוב בין הנחת זרי פרחים עם הנחת האבנים; ארגון כיסאות ישיבה בבית הקברות, סידור הצללה בימי הקיץ החמים וחלוקת מים למשתתפים בלוויה; מערכת הגברה ושימוש במיקרופון שמאפשרים לכל משתתפי הלוויה לשמוע בבירור את דברי המספידים ואת דברי עורך הטקס; חלוקת הדפים עם סדר הטקס ותמונת הנפטר.

73 על הקשר בין האמנות ובין החוויה הרוחנית בתרבות האמריקנית ראו: Robert Wuthnow, *All in Sync: How Music and Art are Revitalizing American Religion*, California 2006

צידוק הדין

לאחר הקבורה וסתימת הגולל אומרים את תפילת צידוק הדין. התפילה – כשמה – עוסקת בהצדקת הדין וקבלת עול מלכות שמים. השורה הראשונה של התפילה מדגימה היטב את הרעיון המרכזי של התפילה כולה: 'הצור תמים פעלו, כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול, צדיק וישר הוא'.

בטקסי לוויה שנבחנו במחקר זה לא נאמרה תפילת צידוק הדין. הנה הסבר של יאיר רוטקוביץ', עורך טקסי לוויה מ'שער עורכי הטקסים היהודיים חילוניים בישראל', לחוסר הרלוונטיות של התפילה לטקס החילוני:

בצידוק הדין אומרים: אלוהים, אתה צודק, אנחנו פשענו. זה ממתיק את תחושת חוסר הצדק. מסמל את ההסתמכות על הצדק השמימי שנסתר מעיני אנוש. אפסות האדם וחוסר הבנתו בענייני חיים ומוות. בעיני זה נשמע ביזארי. כי למה להצדיק את הדין, במיוחד בלוויות של אנשים צעירים! בלוויה של אדם שנפטר בגיל תשעים זה טבעי להגיד את צידוק הדין. אבל זה לא טבעי בלוויה של אישה צעירה שנפטרה טרם זמנה. זה לא צודק. זה לא הגיוני ולא אנושי להצדיק את הדין. אני מציע להקריא שיר אחר שמבטא את תחושת האבדן. יש שם מילים מאוד יפות וחזקות. זה מדבר על האדם והמשפחה ולא רק על אלוהים. קשה לי לנהל לוויה כשאומרים שאלוהים צודק. אני לא נכנס לזה אם הוא צודק או לא צודק. זה לא מעניין אותי במהלך הלוויה. המשפחה סובלת. אם אתה מרגיש שאלוהים לא צודק אז אולי נעזוב אל אלוהים כרגע. זה לא קשור לאתאיזם ולחוסר אמונה באלוהים. זה פשוט לא קשור לאלוהים. נדבר על בני אדם כי זוהי לוויה חילונית הומניסטית. האדם עומד במרכז ולא האלוהים. הלוויה צריכה ליצור אחווה אנושית, להתאבל על המת.

הוא מציע להחליף את הצדקת הדין המכוונת כלפי אלוהים בשירה המדגישה את היותנו רקמה אנושית אחת חיה, שיר שכתב והלחין מוטי המר בביצוע הירוע של הזמרת חוה אלברשטיין. זאת דוגמה אחת מני רבות של החלפת החלקים הקנוניים של הטקס הממוסד בחלקים האחרים מן השירה או האומנות בטקס החדש.

אל מלא רחמים

התפילה 'אל מלא רחמים' וקדיש הן אולי שתי התפילות המפורסמות ביותר של טקסי אבל יהודיים. תפילות אלו נאמרות גם בטקסי יום הזיכרון הממלכתיים בישראל. התפילה 'אל מלא רחמים' מתבססת על האמונה של קיום הנשמה לאחר המוות. היא מעין פנייה לאל ותחינה לשמים לקבל את נשמת הנפטרים ולזכות אותם בחיי עולם, תוך כדי מנוחה שלמה בגן עדן.

לעורך הטקס הלא אורתודוקסי ישנה השפעה רבה על עיצובו ועל ביצועו בשל היעדר קנון, גמישות ונזילות של אירועים אלה. בלוויות לא אורתודוקסיות רבות בקיבוץ מעלה החמישה, בניהולו של מאיר וילנסקי, האחראי לתחום האבל בקיבוץ, שלאחרונה קיבל הסמכה של רבנות חילונית, הוא שר את תפילת 'אל מלא רחמים' בקולו החזק בסגנון החזנות האשכנזית המסורתית. רצונו לדבוק ברכיב מסורתי זה, כמוכן תוך כדי קבלת הסכמה מבני המשפחה של הנפטר, משפיע על אופן התנהלותן של לוויית רבות. גם הרבה הרפורמית בלוויה של מרים קראה את התפילה 'אל מלא רחמים'. היא תפקדה בכירור כסוכנת של המסורת היהודית, גם אם בגרסתה המתקדמת. כל הברכות הדתיות והתייחסות לרכיבי הלוויה היהודית המסורתית, מנהגיה ומשמעותם נאמרו מפיה.

קדיש

קדיש הוא תפילה הנאמרת היום בלשון ארמית. התפילה הותקנה בבבל בשפה הארמית, שהיתה אז השפה המדוברת ונשתמרה עד היום בנוסחה הארמי. היא איננה ייחודית לטקס האבל, ונאמרת גם בחלקים השונים של תפילות הציבור. קיימים נוסחים שונים של קדיש, וכן קיימים הברלים בין הנוסחים של העדות השונות. כהגדרתו של הרב עדין שטיינזלץ, הקדיש הוא תפילת תהילה, שעיקרה הוא מתן כבוד לה' בעולם.⁷⁴ להלן נוסח הקדיש המסורתי בתרגום לעברית:

יתגדל ויתקדש שמו הגדול, בעולם שברא כרצונו, וימליך מלכותו ויצמיח ישועתו ויקרב משיחו, חייכם ובימיכם ובחיי כל בית ישראל במהרה ובזמן קרוב, ואמרו אמן. יהא שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים. יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמו של הקדוש ברוך הוא. למעלה מכל הברכות והשירות, התשבחות והנחמות הנאמרות בעולם, ואמרו אמן. יהא שלום רב מן השמים וחיים טובים עלינו ועל כל ישראל, ואמרו אמן.

מטרתו של הקדיש המסורתי להאדיר את שם האל ולבקש שיתגלו ויתגדלו כבודו ותפארתו בעולם כולו. מעין שירת המנון של שבח לאל ובקשה לגאולה עתידית. נוהגים להגיד קדיש גדול כשהמברך עומד ופניו לכיוון ירושלים, ואם הוא עומד בירושלים, אז פניו לכיוון הר הבית, כלומר כמו ברכות החתונה, המקום הארצי והקטן נהיה המקום הגדול. הכרונו־טופ של הקדיש הוא הכרונו־טופ המקודש של הנצחיות, שמעבר לזמן ומעבר למקום ומעבר למילים. במובן זה, שבע הברכות המסורתיות והקדיש הם חלקים של טקס יהודי דתי אחד. ראשיתה של הטקסיות האלטרנטיבית בישראל בהתיישבות העובדת בשנות העשרים בארץ, שהתלבטה רבות בדבר קיומם של טקסים יהודיים מסורתיים מתוך מעגל החיים של

74 עדין שטיינזלץ, הסידור והתפילה – מילון מושגים ונספחים, חלק שני, תל אביב 1994, עמ' 293.

היחיד, ובייחוד בנוגע לאמירת הקדיש בלוויות. השתיקה בזמן הלוויה ורחייה של המנהגים והטקסים היהודיים המסורתיים והקדיש בפרט וכנגד אמירת קדיש וקיום מנהגים יהודיים מסורתיים אחרים היו כנראה נפוצים בזמן הלוויות שונות של חברי הקיבוצים באותה התקופה.⁷⁵ בשלב מאוחר יותר נכתבו נוסחים שונים של קדיש חילוני (ואלה מקובלים בכמה מהקיבוצים עד היום) ונוצרו נוסחים חלופיים של ברכות ורכיבים אחרים של הלוויה. בדיקה של מנהגי האבל הנפוצים היום בקיבוצים, על פי הסקר שערך מכון 'הוויה' ב-2008, מלמדת שבכמה מן הקיבוצים נהוג לקרוא את הקדיש המסורתי, ואילו באחרים נהוג לקרוא נוסחים שונים של הקדיש החילוני, בדרך כלל בהתאם לרצון המשפחה, כלומר לא קיים היום נוהל קבוע בנוגע לאמירת קדיש בלוויות בקיבוצים. קיימים כמה נוסחים של קדיש חילוני, ובלוויה של מרים נאמר קדיש חילוני שכתב שלום סמיד, חבר קיבוץ נגבה:

יתגדל ויתקדש שם האדם
 יתעלה פועל חייו
 ויתברך בזיכרונו על צרור מעלליו בימי חלדו
 ועל המעש שלא הספיק להשלימו,
 על החלומות שנטוו ונמוגו
 ועל סגולות יקר ואף חולשות אנוש שנגווו
 מבעד הדוק הערפילי של הזמן.
 יזהיר זכר האדם והד חייו
 כזוהר הרקיע בליבנו, ושמו לפני שמש ינון,
 כי מותר האדם הוא הזיכרון
 מעבר למחיצות הזמן.
 לא בחושך שמו יכוסה.
 צו המשך החיים יצמיח פורקן
 לכאבנו המשוקע.
 הזמן במהלכו ירחם,
 וננצור את כל פרחי חייו לימים רבים.⁷⁶

הקדיש החילוני נפתח בפרפרזה על השורה הראשונה של הקדיש המסורתי. נוסח זה ונוסחים נוספים, כגון 'מעין קדיש' של עלי אלון,⁷⁷ נפוצים בקרב עורכי לוויית לא אורתודוקסיות שונות, רפורמיות, ולוויית בקיבוצים.

75 ניסן רובין, 'אבל בקיבוץ לא דתי: שימוש בסמלים מקודשים בחברה חילונית', מגמות, לא (1988), עמ' 53-64; מוטי זעירא, קרועים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית, ירושלים 2002.

76 אהרון יפה, 'הקדיש במסורת ישראל – דת מול מודרנה', מפנה, 50 (2006), עמ' 61-64.

77 לנוסחים שונים של קדיש והצעות לשינויים ראו: רב איכנולד (עורך), ימי אדם: טקסי חיים יהודיים, תל אביב 2007.

מבחינת התוכן הסמלי, ההבדל העיקרי בין הקדיש המסורתי לקדיש החילוני, שנוסחו הובא למעלה, טמון במושג התפילה, ואת מקומו של האל תופסים האדם, מעשיו ופועלו. הקדיש החדש מפאר את האדם. אפשר לראות בקדיש החילוני אנטייתזה לתפיסה המסורתית של אמונה באל ועבודת האל והתרסה כנגדה. גם האמונה בהישארות הנפש לאחר המוות מתבטלת, ובמקומה באה התפיסה בדבר הזיכרון שהנפטר משאיר – ילדיו ומעשיו, וזיכרונו ממשיך להתקיים בדורות הבאים. הקדיש החדש גם מדגיש את שייכותו של האדם לטבע:

הטבע הוא בעל כוח אדיר, בראשיתי ובלתי מוסבר, אשר אחראי למחזור חייו של האדם. מחזור החיים דומה במהותו למחזור חייו של האדם: כגרגר הנזרע אל חיק האדמה, צומח בה ומקבל חיותו ממנה כצמח מבשיל לאטו, זורה זרעיו לכל עבר. כך הוא גם האדם – מכה שורשיו אל חיק אדמת מולדתו עד שמגיע הרגע בו השלים משימתו עלי אדמות וייאסף אל חיק אימא אדמה.⁷⁸

במובן זה, הטרנסנדנטיות של הטבע וגדולתו תופסים את מקום הטרנסנדנטיות של האל. דבקות בקדיש המסורתי או דחייתו תלויה בנסיבות של הטקס הייחודי. הדבר תלוי במיוחד בעורך הטקס וברצון המשפחה, כמו ההחלטה אם להשאיר את התפילה המסורתית 'אל מלא רחמים'. למעשה עד היום מתנהל הוויכוח על הרלוונטיות של הקדיש המסורתי בלוויה החילונית.⁷⁹ כאמור, ישנם אלה המציעים להחליפו בקדיש החילוני, אלה המצדדים בתרגומו לעברית ואלה המבקשים לשמור על הנוסח הארמי שלו (כגון יאיר רוטקוביץ', שהפנה אותי למאמרו של ברוך אדם). ברוך אדם, במאמרו 'קדיש רק בארמית', תומך בנוסח הארמי של הקדיש:

לאורך הדורות הקדיש נתפס והתייחס כתפילה בעלת חשיבות עילאית. הקדיש כצופן יהודי. הקדיש כגילום ההשקעה האמונית והמאגית שיהודים לאורך הדורות השקיעו בו כפי שהשקיעו בשמע ישראל [...] ואנשים הרחוקים מתפילה ומיהדות נדרכים מול קדיש. שמע ישראל וקדיש הינם טקסט תפילה ייצוגי, מבחינה הכלל לאומית. ההלכה מתירה לקרוא קריאת שמע בכל שפה שהאדם מדבר בה. אך הקדיש ארמי. יש בקדיש ארמי ממד מאגי. תרגמת אותו לעברית, ופחתת את המאגיות. אמנם הקדיש תורגם לעברית ולשפות נוספות, אך אמירתו בכל הגלויות הינה בארמית.

78 יפה, לעיל הערה 76, עמ' 61-64.

79 ביום העיון שנערך בתל אביב, בבית התנועה הקיבוצית, בתאריך 3.2.2009 בשם 'טקסי אבלות בתנועה הקיבוצית', שנועד לעורכי טקסי לוויה והאחראים לתחום האבל בקיבוצים השונים, נערכה הרצאה בשם 'הקדיש כמקרה בוחן – הטקסט המסורתי ודפוסי אבלות בחברה הקיבוצית', ובה נלמדו הנוסח המסורתי של הקדיש ויצירות מודרניות חלופיות וכן הועלתה שאלת התאמתו של הקדיש המסורתי לרוח הלוויה הקיבוצית. לדעות של בעד ונגד אמירת הקדיש בלוויה הקיבוצית ראו: שוע צבי וארי בן גוריון (עורכים), 'ילקוט אבלות, בית השיטה, ועדת החברה הבינ-קיבוצית, 1990, עמ' 141-152.

ותרגומו לשפות שונות נעשה כדי להבהיר את הארמית ולא כדאי לרשת אותה. ובכל אותן שפות שונות הקדיש מאבד מקסמו, מתוקפו, מצלילו הקמאי [...]. ורק אחזור ואדגיש כי מוטב לקדיש שיהיה בארמית כי העברית (הישראלית) חלשה מלהכיל את יפעתו וקמאיותו (הנובעת מארמיותו). כי יפעתו, קדמוניותו, כוחו והמייתו כרוכים בזמן אחר שהארמית מזריקה לתוך הזמן הנוכחי. כי תרגומו לעברית יסתכם כפגיעה אנושה במעמדו התת הכרתי היהודי של קדיש. ואגב, התפילות המעטות שחוברו בחמישים השנה שעברו הינן חלשות ביחס לתפילות קדמוניות. ובכלל, מי שמשנה תפילות וברכות, מתרגם אותן או מוסיף עליהן, בדרך כלל ירו על התחונה (מבחינת השפה, הרגש, היפעה).⁸⁰

הוא מציין את הממדים המגיים, הקדמוניים והקמאיים של הקדיש הארמי. עם 'שמע ישראל', ואפשר אף להוסיף לרשימה את התפילה 'אל מלא רחמים' ושבע הברכות בחתונה, שדווקא נאמרות בעברית, הוא מכנה את הקדיש 'הצופן היהודי'. כלשונו: 'כי יפעתו, קדמוניותו, כוחו והמייתו כרוכים בזמן אחר שהארמית מזריקה לתוך הזמן הנוכחי', כלומר הזמן הארוך של הקדיש משליך את משתתפי הלוויה לזמן המיתי של הראשית והאחרית. לפי תפיסה זו, השימוש בשפה עתיקה מעניק לתפילה מעמד רם ומקודש, וכנגד – התרגום של התפילות המסורתיות לשפה העברית הישראלית היום-יומית או הניסוח של תפילות וברכות חדשות מפחיתים מן הרוממות והקדושה.⁸¹ תפיסה זו סותרת את עמדת יוצרי הטקסים הלא אורתודוקסיים בישראל, שרוב מאמצייהם מוקדשים לניסוח של תפילות וברכות חלופיות חדשות, לעתים תוך כדי שימוש בשירה העברית החדשה או אף כתיבת קטעים אישיים. כללית, המפעל הגדול של יצירת הטקסים האלטרנטיביים כיום טמון בניסיון ליצור נוסחים טקסיים חדשים.

בתור דוגמה לדעה הפוסלת לחלוטין את הרלוונטיות של הקדיש ללוויה החילונית אפשר להביא את דבריו של אברהם גל במאמרו 'רק אל תאמרו עלי קדיש', אחד מיזמי הקמתה של עמותת 'מנוחה נכונה' לקבורה חופשית:

כשלעצמי הייתי פוסל את התפילה לא רק משום תוכנה הדתי, ערכה הספרותי המפוקפק, שפתה הזרה, הסתומה וחסרת הרלוונטיות, צביעותה וחוסר רגישותה, אלא גם מטעם נוסף: עצם העובדה שהאורתודוכסיה הדתית מטילה איסור על נשים, אפילו במשפחות ללא בנים, לומר 'קדיש' על יקיריהן. נותר לציבור הדתי-אורתודוכסי לנהל התנצחויות בשאלה זו. אנו, החופשיים, נשקוד על טיפוח תרבות: חופשית,

80 אדם ברוך, בתום לב, ירושלים 2001, עמ' 39-41.

81 בטקסים רבים שנאמרים בשפה עתיקה (למשל ודיק-סנסקריט אצל ההינדים, ולטינית אצל הקתולים) תפקידה של השפה טקסי וסמלי יותר מאשר תקשורתית אינפורמטיבי Stanley J. Tambiah, *Culture, Thought, and Social Action*, Harvard University Press, Cambridge MA, and London 1985, pp. 1-59

אמתית, מקורית, רגישה ורלבנטית לאמונתנו ולרגשותינו, שאינה נופלת בערכה ובזכות קיומה מההשקפה הדתית.⁸²

הבניית הטקס האלטרנטיבי

במה נבדל הטקס האלטרנטיבי מהטקס האורתודוקסי? שלושה ציטוטים מדבריהם של עורכי הטקסים החדשים ממחישים בבירור את ההבדלים המרכזיים. מתוך ריאיון עם יאיר רוטקוביץ', עורך טקסי מעגל החיים וחבר ב'שער עורכי הטקסים היהודיים חילוניים בישראל':

הטקס החילוני הוא יותר אינטימי. יותר נוגע לאדם. אין פה איזשהו פרוטוקול מוכן שבא מוכן וככה עושים. למרות שיש הרבה קסם לפרוטוקול מוכן כי אדם בשעת צערו צריך שיגידו לו מה לעשות [...] בקריעה אני נותן להם סכינים ומזמין אותם לקרוע בגד. אני מפעיל אותם. לגבי ההספדים – אני עושה אותם במכה אחת אבל הסדר הוא מודולרי. הדברים יכולים לזוז קדימה או אחורה. ולפעמים אני מוותר על קטעים או דברים שהכנתי כי זה לא מתאים, כי אין זמן. כי פתאום מישו מבני משפחה רוצה לדבר וזה לוקח זמן אז אני מוותר על משהו שתכננתי. אני חושב שעדיף משהו טבעי וספונטני מהפרוטוקול. זה כלל גדול בטקס חילוני: אין שום חובה. החובה הכי גדולה זה להקשיב למשפחה. מה שמשפחה רוצה חייב לבוא לידי ביטוי. מתפקידי לנתב את זה [...] הטקס צריך לבטא את האדם. הטקס משרת אותו. ולכן אני תמיד אומר למשפחה – מה שתמצו, אני מקשיב לכם, איך שתמצו. לכן אין סדר מחייב.

ומתוך ריאיון עם דורון קידר, גם הוא עורך טקסים ב'שער עורכי הטקסים היהודיים חילוניים בישראל':

זה שילוב, מצד אחד טקס יהודי אבל מצד שני לעשות אותו מודרני, בצורה נוחה, קלה, נעימה לאוזן. זאת תפיסה שלא באה מלמעלה, אלא משתפת, תומכת, ובעיקר ללכת לפי תפיסת עולם של בני הזוג במקרה של חתונה. כשבא אלי זוג אני בא לשמוע מהם. אם הם לא יודעים אני מספר להם. זהו הטקס היהודי ואתם בואו תשנו אותו ותעשו אותו כמו שאתם רוצים. אנחנו בונים טקס יחד, עושים שתי פגישות רציניות ולומדים את המשמעויות של הדברים. אחר כך אנחנו סוגרים את הדברים ותופרים אותם יחד. זה ממש חליפה לפי מידה. זה הקטע של הנישואים. באבלות זה משהו דומה.

דימויים של אלטור, 'תפירת חליפה' לפי מידת המבצעים, בניית טקס, הרכבת טקס, היעדר קנון, היעדר פרוטוקול, אינטימיות, ספונטניות, גמישות, דינמיות ונזילות מתארים את הטקסים החדשים. כמה מהם אף נפוצים בפיהם של עורכי הטקסים הלא אורתודוקסיים

82 אברהם גל, 'רק אל תאמרו עלי קדיש', פורסם באתר ynet בתאריך 19.12.2007.

ומבצעהם השונים, המתארים את יצירת אירועים אלה כתהליך של התהוות. זוהי פעילות בריקולאזית, שהיא ממאפייניה המרכזיים של הפוסט־מודרניות. כלשונו של גורביץ':⁸³

האדם הפוסט־מודרני מעדיף את תפקיד הממציא הבריקולאזי, המאלתר והמחבר דברים נבדלים, הממציא שאינו מגלה אמת טרנסנדנטית כי אם מפתח אפשרויות קומבינטוריות התואמות אותו או את המסורת וההרגלים של הקהילה שהוא משתייך אליה.

עשייה, ביצוע והפרפורמנס מתארים את עמדתו הטקסית של המבצע, שהוא היוצר של הטקס החדש. זהו סובייקט שהמציא את עצמו. במובן זה, ההמצאה העצמית מתרחשת בזירה הטקסית של חתונה ולוויה אלטרנטיביות באופן שהולם את הסובייקט הפוסט־מודרני. מרכיבי הזהות האישית, ביטוי העצמי וחיפוש העצמי עומדים במרכזה של זירה זו. התהוות הטקס החדש והתאמתו לטעמו האישי של המבצע ('תפירת חליפה' לפי מידה, כלשונו של קידר) קשורות קשר הדוק לצריכה. במובן זה, עורכי הטקסים מתפקדים גם כספקי שירות ללוקחות הצרכנים, שבוחרים מוצר ומזמינים אותו.

כאמור, במרכז הלוויה של מרים עומד השילוב של משפחה ישראלית חילונית, ירושלמית, הפונה לשירותיה של רבה רפורמית, שתערוך את הלוויה של הנפטרת בבית הקברות הקיבוצי. ברצוני להדגיש במיוחד את החיבור הצמוד בין התפילה הדתית 'אל מלא רחמים' ובין קדיש חילוני, שאפשר לראות בו הצהרה אנטי־דתית מובהקת באירוע זה. כל אלה מלמדים משהו על האופי המורכב וההיברידי של הלוויה הלא אורתודוקסית זו, וכן של לוויית אלטרנטיביות נוספות. כך אפשר להביא דוגמה נוספת של אמירת קדיש מסורתי בטקסי לווייה אזרחיים של פיזור האפר לאחר שרפת הגופה באמצעות חברת 'עלי שלכת'. שימוש אקלקטי, לא שיטתי ומקוטע בסמלים ובמנהגים יהודיים מאפיין, אם כי במידה שונה, את כלל הטקסים החדשים. באירועים אלה הרכיבים היהודיים הדתיים, כגון תפילות, ברכות, פנייה לאל ואמונה בהישארות הנפש לאחר המוות, נמצאים לעתים עם מחיקת שם האל ושליטת קיומו, צמוד וללא סתירה עם רכיבים מתוך השירה העברית והעולמית, השמעה ונגינה של מוזיקה קלאסית ואחרת. אותן מגמות מתגלות גם בטקסי חתונה אלטרנטיביים שונים. שילוב בין שבע ברכות מסורתיות לברכות אישיות ושילוב בין שני סוגי הכרונולוגיה: המקודש והארצי הם הסממנים הגלויים ביותר של פוסט־חילון באירועים אלה. כפי שעולה מדבריה של כוהנת האהבה דורית זילברמן, העוסקת בעריכת חתונות, הטקס החדש עוסק בנשגב, ברליגיוזיות ובאמונתיות של האדם החילוני:

אני באה לטקס לבושה בכגד מיוחד. מעצב אופנה עיצב לי כגד מתאים. את הכול היה צריך להמציא מחדש. מבחינתי כסופרת זה כמו להמציא דמות חדשה. רק הפעם המצאתי את עצמי. היה צריך להתחיל פונקציה חדשה כי אני לא עורכת דין שמחתנת בצורה אזרחית ולא חברה שבאה לברך. הטקס שאני עורכת עוסק בנשגב. זה לא יכול

83 גורביץ', פוסט מודרניזם, עמ' 40.

להיות קדוש, כי זה לא דתי אבל נשגב. לפי דעתי, אנשים חילונים זקוקים גם הם לפולחן וברגע שהם לא דתיים – אין להם. ועובדה שהם צריכים אותו. לטקס שאני עושה אין שום תוקף משפטי וחוקי. אני אומרת שיש לו תוקף פיוטי. פנימי לגמרי, משהו שהוא לנשמה. אני מקריאה בטקס ברכה שכתבתי ושיר של חליל ג'וברן. זאת שפה גבוהה של השירה. זה חלק מהנשגב. לעשות את זה גבוה כי גם הלשון של הדת היא לשון מאוד גבוהה [...] מבחינתי כן יש משהו קדוש בטקס, אבל לא דתי. יש בזה משהו על-דתי. זה אולי ירגיז את הדתיים אבל אני מגדירה את עצמי כדתייה. זה משהו רליגיוזי. בספרות מדברים על אמונתיות. כי אני אדם מאמין. אבל הדתיות שלי מורכבת. היא לא מאה אחוז יהודית למרות שנולדתי יהודייה במאה אחוז. התחושה שלי היא מורכבת יותר, יותר אוניברסלית, אקלקטית. אבל האמונה באל ישנה.

גם היא עוסקת בהמצאת העצמי ומכוונת את הפונים אליה בתהליך זה. מלבד זה, כהגדרתה, הטקס קדוש, לא קדוש ועל-קדוש גם יחד. למעשה, הוא מבטא את התפיסה הפוסט-חילונית של חיפוש אחר הדתיות החילונית הרליגיוזית – הכלאות מורכבות בין דת לחילונית. חשוב לציין שאפילו היא, שבין כל הטקסים שנבחנו בעבודה זו מתרחקת ביותר מהדפוס של החתונה היהודית האורתודוקסית, מדברת על הזיקה ועל השתייכות לזהות היהדות, גם אם בגרסה אוניברסלית ואקלקטית יותר. כמוה, גם שני העורכים האחרים דיברו על הזיקה ליהדות ולטקס היהודי. הם, וכמוהם מנחי טקסים רבים, מתחילים את המפגש עם בני הזוג המתחתנים מלימוד של טקס יהודי אורתודוקסי, פרשנותו ומשמעותו, ואז מציעים אפשרויות לשינוי וליצירה.

שינוי מעמד האישה

ונסה אוכס, בספרה על המצאת טקסים יהודיים באמריקה, מציינת את השפעת הפמיניזם כאחד מקורות ההשפעה המרכזיים של הטקסיות החדשה. סוגיית האי-שוויון בין גברים לנשים בחתונות ובלוויות האורתודוקסיות בישראל זוכה לעתים לביקורת.⁸⁴ בשל כך הטקסים החדשים מאופיינים בשאיפה לשוויון בין המינים, ונשים מקדשות את החתנים בקידושים הדדיים, חותמות על כתובה שוויונית, מברכות ברכות, משמשות בתפקידי עדות ועורכות טקסים בחתונות, ואומרות קדיש, הספד ותפילות שונות בלוויות.

84 לביקורת על חוסר שוויון של לוויה אורתודוקסית ראו: רבקה לוביץ, 'מקומן של נשים בטקסי הלוויות', *הצופה*, 20.8.2004, <http://www.hazofe.co.il>, עמ' 14. וכן מאמריה הרבים באתר ynet על חוסר שוויון שבטקסי החתונה האורתודוקסיים והיחס המפלה לרעה של בתי דין רבניים כלפי נשים. חנה פנחסי, 'ההלוויה הנשית שלי', פורסם באתר יהדות ynet.

דיון מסכם

מטרתי במאמר היתה לאפיין את טקסי החתונה והלוויה הלא אורתודוקסיים בישראל כסוג של טקסיות חדשה, המערערת בין השאר את הבחנה המקובלת במדעי החברה בין טקס דתי לטקס חילוני. הטענה המרכזית היא שהטקסים האלטרנטיביים החדשים הם פוסט-מודרניים ופוסט-חילוניים. שני מונחים השלובים זה בזה שילוב הדוק. פוסט-מודרניים במובן של היעדר קנון, היברידיות, תהליכי אלתור, שינוי, המצאה והרכבה, ובחירה חופשית של המבצעים, ופוסט-חילוניים במובן של תהליכי שילוב והכלאה בין קטגוריות-העל של דתיות וחילון הנפוצים במסגרתם. לשון אחר, הטקסיות החדשה של המגזר היהודי החילוני בישראל היא טקסיות נזילה, גמישה, דינמית, נוצרת ומתהווה, טקסיות אישית, המסמנת את המפעל הרפלקסיבי של האדם במימוש העצמי מצד אחד, אך גם קשורה לעוגן של היהודית המסורתית ומנהלת אתה דר-שיח בטקסים השונים מצד אחר. באירועים אלה מיטשטשים ונמחקים הגבולות, וכן משתלבים ומתקשרים בצירופים שונים, בין המגמות והקטגוריות החברתיות של אינדיבידואליזם וזיקה לזהות קולקטיבית, בין דתיות, רוחניות, חילון, רכיבי המסורתיות המזרחית, זיקה לתנועה הרפורמית או לעידן החדש, היהדות האורתודוקסית, הליברלית או החילוניות; התרבות הישראלית או הגלובלית האמריקנית.

כפי שעולה מראיונות עם עורכי הטקסים ומבצעייהם, תהליך יצירת הטקס נפתח לרוב מתוך לימוד, פרשנות או התייחסות כלשהי לטקסים יהודיים אורתודוקסיים אפילו על דרך השלילה. גם אם ההתייחסות מתיימרת להיות חילונית, כמו במקרה של טקסים חדשים המוגדרים חילוניים (כמו במקרה של דורית זילברמן, מכון הטקסים החילונים 'הווייה' או 'שער עורכי הטקסים היהודיים חילוניים בישראל') היא מאתגרת את ההבחנה בין דתיות ובין חילון ומתבססת כטקסיות מעורבת, המכילה שילובים שונים ביניהם. הפרפרוזות על שפת הקודש, כמו השימוש בלשון – אם אשכחך, ברוך, יתגדל ויתקדש – בניסוח ברכות או אמירות חדשות, למשל בקדיש חילוני או בברכה חלופית אישית לשבירת הכוס, עדיין כל אלה טעונות במשמעות דתית מרומזת ונוכחת. שימוש במונחים המסורתיים 'חופה', 'קידושים', 'כתובה', 'שבע ברכות' ו'שבירת הכוס' בחתונות החדשות, שמוערת לתוכם משמעות חלופית, או קדיש חילוני וניסוח אישי של אותיות נשמה בלוויות, מסמן את הזיקה לטקס האורתודוקסי. אוכס⁸⁵ בספרה על המצאת הטקסים היהודיים בארצות הברית הגיעה לממצאים דומים. לפי טענתה, בתהליך המצאת הטקסים, משתמשים המבצעים בארגז כלים יהודי שמכיל שלושה מרכיבים של (1) טקסטים; (2) טקסים ומנהגים; (3) אמונות ותפיסות יהודיות. הטקסים החדשים מכילים מרכיבים מארגז הכלים היהודי המסורתי, ובכך נראים למבצעים מוכרים ויהודיים למרות השינויים, כלומר המרכיבים המסורתיים של הטקסים האורתודוקסיים מתפקדים כסמלי מפתח של הטקסים החדשים.